HOOFDSTUK 6

Andere politiek (1985-1994)

'Als je het met deze partij wilt doen, dan is het niet links, niet rechts, maar dwars door het midden.'
Jacob Kohnstamm[1]

De terugkeer van Van Mierlo

'Hebben we nog een *raison d'être*, en welke is dat dan? Of zijn we – ook voor ons zelf – alleen maar het speeltje uit de zestiger jaren, dat door het electoraat van de tachtigers verveeld terzijde wordt gelegd? (...)

De essentie van onze boodschap was dat we ten behoeve van een rechtvaardiger, eerlijker en effectiever bestuur van onze maatschappij een andere vorm van politiek denken en handelen wilden bewerkstelligen en daarvoor de voorwaarden wilden scheppen. Dát was onze *raison d'être* en de vraag die wij onszelf vandaag moeten stellen is: vinden we dat nog steeds? Is die politieke vernieuwing – hoe lang hij ook op zich mag laten wachten – onze belangrijkste doelstelling? (...)

'D'66 was z'n *raison d'être* kwijt, daalde in de *polls* snel naar een dieptepunt en was getraumatiseerd door het woord vernieuwing. De grote talenten van Jan Terlouw hebben D'66 er weer bovenop gebracht, zij het in een andere vorm. Het revolutionaire karakter, gericht op politieke vernieuwing, werd genegeerd. Niet onbegrijpelijk gezien de opgedane ervaring en de verloren ruimte, maar wel relevant. Daarvoor in de plaats werd als identiteit van de partij benadrukt de redelijkheid en de vierde stroming. Het eerste aspect hadden we altijd in de identiteit gehad, het tweede was nieuw en stond eigenlijk loodrecht op ons vorige imago van partijvernieuwers. (...)

Ik vind dat onze *raison d'être* lag en eigenlijk nog steeds ligt in de politieke vernieuwing. (...) Het is dringend nodig om macht en controle op de macht uit elkaar te houden. Het is dringend nodig iets te doen aan de inhoudelijke erosie van onze parlementaire democratie door politieke machtsvormingsprocessen, die ons in de greep houden. (...)

Politieke vernieuwing is in het geheel niet zomaar een stokpaardje uit de zestiger jaren, maar een bittere noodzaak, zowel om de parlementaire democratie veilig te stellen, als ook om daarin de inspiratie en de daadkracht te vinden, die nodig zijn om de grote nieuwe vraagstukken die op ons afkomen het hoofd te bieden. (...)

Oude wijn in nieuwe zakken? Of nieuwe wijn in oude zakken? Eigenlijk is het eerste lekkerder, maar als het het tweede is, dan ben ik vereerd dat ik even voor oude zak heb mogen spelen. Ik zou zeggen: ga heen en zondig opnieuw!'[2]

Op 16 december 1984 is Van Mierlo bezig met de voorbereiding van deze speech, die hij op 8 januari 1985 in Arnhem zal houden op een congres van afdelings- en regiobestuurders, als hij wordt gebeld door Hans van den Broek, de minister van Buitenlandse Zaken. Van den Broek wil weten of Van Mierlo interesse heeft voor de functie van secretaris-generaal van de WEU. Van Mierlo vraagt bedenktijd; het verzoek brengt hem in een moeilijk parket.[3]

In de zomer van 1984 is in het stadhuis van Amsterdam een aantal malen de informele partijtop van D'66 bijeen geweest.[4] Die -informele- top bestaat op dat moment uit partijvoorzitter Jacob Kohnstamm, fractievoorzitter Maarten Engwirda, Gerrit-Jan Wolffensperger (als wethouder in Amsterdam op dat moment de hoogstgeplaatste D'66'er met een bestuurlijke functie) en Eerste-Kamerlid Hans van Mierlo. Terwijl in de media Kohnstamm en Wolffensperger worden genoemd als de rivalen die om het partijleiderschap strijden, wordt Van Mierlo in brede kringen binnen en buiten de partij gezien als de aangewezen man die D'66 weer aantrekkingskracht zou kunnen bezorgen. Kohnstamm noch Wolffensperger ziet zichzelf als de komende partijleider. Engwirda laat desgevraagd weten bereid te zijn om voor Van Mierlo te zullen wijken indien de partij dat wil.[5] Maar dan ook alléén voor Van Mierlo. Hij zal zich hoe dan ook kandidaat stellen voor het lijsttrekkerschap, maar evenals Kohnstamm en Wolffensperger is Engwirda ervan overtuigd dat Van Mierlo als enige over het charisma beschikt dat nodig is om de partij er weer bovenop te helpen.[6]

Los van het toekomstig lijsttrekkerschap speelt het feit dat de afdelingen van D'66 begin 1985 moeten beslissen of zij aan de eerstvolgende gemeenteraadsverkiezingen zullen deelnemen. Op afdelingsniveau maakt men zich al geruime tijd zorgen over de koers van de partij. Lokale D'66'ers hebben een beweging in het leven geroepen, D'33 genaamd, die het initiatief heeft genomen tot het in Arnhem te houden bestuurderscongres. Tijdens dit congres moeten de afdelingen enthousiast worden gemaakt om toch vooral de schouders eronder te zetten. Ook hiervoor is Van Mierlo de uitgelezen persoon. Afgesproken wordt dat Van Mierlo op dat congres een toespraak zal houden, waarin hij zijn visie op de toekomst van D'66 uiteen zal zetten. Op deze manier hoopt de partijtop bij de afdelingen het noodzakelijke enthousiasme te bewerkstelligen en tegelijkertijd kan worden gepeild hoe een terugkeer van Van Mierlo binnen de partij zal vallen.[7]

Aldus geschiedde. In zijn Arnhemse rede stelt Van Mierlo voor om de oude staatsrechtelijke voorstellen van de partij te 'revitaliseren', D'66 duidelijk als progressieve partij te afficheren en daaraan de bereidheid te koppelen om te komen tot een concentratie van progressieve krachten. Ten derde dient de partij zich duidelijk uit te spreken over politieke thema's vanuit het idee dat de langetermijnpolitiek belangrijker is dan het kortstondige imago van de partij.[8] Negentien jaar na de oprichting van de 'Gideonsbende' die het partijbestel zou laten ontploffen, twaalf jaar na Keerpunt 1972, dat de aanzet had moeten zijn voor de PVP, maar in plaats daarvan leidde tot de bijna-ondergang van de partij, en na negen jaar 'vierde stroming' betekent de toespraak van Van Mierlo opnieuw een radicale koerswijziging voor D'66. In één klap rekent Van Mierlo af met de links-liberale vierde stroming van Terlouw en Brinkhorst, D'66 wordt weer de vernieuwingsbeweging, de partij van de staatkundige vernieuwing.

Van Mierlo kondigt aan dat de Eerste-Kamerfractie, waar hijzelf deel van uitmaakt, op afzienbare termijn met een 'politieke boodschap' zal komen. Een stuk 'over onze identiteit, onze *raison d'être*, over de manier waarop wij in de politiek wensen te staan en op een paar terreinen een concrete visie ten aanzien van wat er in Nederland en Europa moet gebeuren.', aldus de D'66-senator, die deze aankondiging ter plekke verzint.[9] Van Mierlo's aankondiging wordt met een staande ovatie ontvangen. 'Ik sta hier niet als de goeroe die de lang verbeide politieke boodschap brengt en ook niet als een potentiële lijsttrekker die alvast aan zijn aanloop begint.', zo is hij zijn rede begonnen, maar voor iedereen in en rond D'66 is het duidelijk dat Van Mierlo terug is. Van alle kanten neemt de druk op de voormalige partijleider toe om zich toch vooral kandidaat te stellen voor het lijsttrekkerschap. Eigenlijk twijfelt niemand er meer aan dat een van de grondleggers van D'66 en partijleider van het eerste uur zich opnieuw beschikbaar zal stellen.

De Arnhemse rede krijgt veel publiciteit en meteen stijgt D'66 iets in de peilingen.[10] Van Mierlo staat nu voor de keuze: het aanbod van de WEU accepteren of niet? 'Ja' zeggen betekent de weg naar een rol in de Nederlandse politiek definitief afsnijden. Van Mierlo besluit de WEU af te zeggen om ruimte te maken voor het schrijven van zijn politieke boodschap.[11] Een taak die hem zwaar valt. De gedroomd lijsttrekker heeft last van een ernstige depressie en ook zijn gezondheid laat te wensen over. Kort voor het beslissende congres wordt Van Mierlo in het ziekenhuis opgenomen met de verschijnselen van een hartaanval. Tijdens zijn gedwongen rust telt Van Mierlo zijn zegeningen. Nooit meer wil hij zijn privéleven ondergeschikt maken aan de politiek. En tegelijkertijd: een politieke boodschap zonder boodschapper heeft geen kracht. Vijf dagen voor het congres mag hij het ziekenhuis verlaten. Partijvoorzitter Kohnstamm is dan al langs geweest om Van Mierlo namens het hoofdbestuur te vragen of hij lijsttrekker wil worden.[12]

Een reden van bestaan

Tegen de achtergrond van het nieuwe D66-logo (vanaf nu zonder apostrof) presenteert Hans van Mierlo op het congres van 14 en 15 juni 1985 onder de titel 'Een reden van bestaan' de beloofde politieke boodschap. Namens de Eerste-Kamerfractie schetst de senator een beeld van de hedendaagse maatschappij en de positie van D66 daarin. 'Een reden van bestaan' is een voortzetting van de lijn-Van Mierlo zoals die ook al in Arnhem doorklonk. Een koerswijziging die symbolisch is terug te vinden in het nieuwe partijlogo, waaraan de ondertitel 'Democraten' is toegevoegd. Een voortzetting ook van de aloude lijn-Van Mierlo uit de periode 1967-1973, die, zo betoogt Van Mierlo, niets aan actualiteit heeft ingeboet.

> 'Wat er ook veranderde – niet de structuren van de macht. Die bogen wat mee en veerden terug zodra de mogelijkheid daartoe zich voordeed. Wie macht heeft ziet niet graag dat er gemorreld wordt aan de basis van die macht. En de basis van de macht laat zich niet veranderen door wie zelf geen macht heeft. (...)
>
> Het gevolg was niet dat alles bij het oude bleef – het werd erger. Als de politieke cultuur blijft hangen in oude vormen en gedachten terwijl de samenleving zelf snel verandert, zal de politiek steeds minder in staat zijn praktische oplossingen voor maatschappelijke problemen te leveren. De anonimiteit van de macht werd de anonimiteit van de onmacht. (...)
>
> Ieder maatschappelijk probleem werd opgelost – of opgeschoven – met behulp van veel geld, veel regels en weer een nieuwe overheidsdienst. De overheid werd de bestuurder van bijna de hele samenleving. De bureaucratie neemt nog steeds toe, de centralisatie ook. De topzware, omslachtige besluitvormingsmachinerie blijkt bovendien in toenemende mate onmachtig om de gevolgen van haar beslissingen te overzien. (...)
>
> We leven in het land van doen alsof. We doen alsof de verzorgingsstaat een stabiel bouwwerk is dat met wat stutten en bijspijkeren overeind kan blijven, en verstikken zodoende het creatief nadenken over alternatieven. We doen alsof de overheid nog steeds de bestuurder van de samenleving is, alsof de grote beslissingen nog steeds door de politiek worden genomen, terwijl de politiek allang de greep op de bureaucratie heeft verloren en de bureaucratie de greep op de werkelijkheid.'[13]

Van Mierlo gaat uitgebreid in op twee van die problemen: de acute sociaal-economische problematiek en de houding van Nederland ten opzichte van het veranderde buitenland. Van Mierlo wijst erop dat het wezen van de samenleving verandert door de hoogte van de werkloosheid (800.000 met ieder jaar 50.000 nieuwe werklozen). Er ontstaat een kloof tussen werkenden en niet-werkenden en de ingewikkelde regelingen leiden tot misbruik van voorzieningen. De politiek heeft tot nu toe gefaald om deze en andere ontwikkelingen tegen te gaan.

Het patroon van het traditionele gezin is niet langer de norm, een veelvormigheid van relaties is ervoor in de plaats gekomen. Nieuwe technologieën veranderen de arbeidsverhoudingen. Met al deze ontwikkelingen moet rekening worden gehouden in een samenhangende visie op de veranderende samenleving, zo betoogt Van Mierlo. De politiek ontbeert deze visie doordat de structuren dit tegenhouden, zo is de redenering, en dat maakt dat de boodschap in 'Een reden van bestaan' dezelfde is als die in 1966: de omvang van de problemen en het directe verband met het tekortschieten van de politieke en bestuurlijke structuren, maken het opnieuw aan de orde stellen van de staatsrechtelijke problematiek noodzakelijk.

> 'D66 is nu bijna twintig jaar een ontmoetingspunt van mensen die verzet aantekenen tegen de heersende politieke cultuur. Zoals alle progressieve partijen streven zij naar een vrije, democratische en rechtvaardige maatschappij. In het verleden hebben achtereenvolgens liberalen en sociaal-democraten een soortgelijke rol in de politiek gespeeld. Intussen zijn zij elkaars rituele tegenstanders geworden die telkens vechten om een plaats in een kabinet met het CDA. Deze drie ontlenen nu hun identiteit voornamelijk aan die plaatsbepaling ten opzichte van elkaar. Dat verstarde rollenspel is een belangrijk kenmerk geworden van de heersende politieke cultuur.
>
> Wij menen dat het streven naar een vrije, democratische en rechtvaardige maatschappij niet gebaat is bij de voortzetting van dit ideologische spel tussen liberalen, sociaal-democraten en christen-democraten. Het houdt aan de ene kant mensen bij elkaar die eigenlijk elkaars politieke tegenstanders zijn, het houdt aan de andere kant mensen en ideeën uit elkaar die elkaar nodig hebben om de nieuwe problemen verstandig op te lossen.
>
> D66 is veel minder dan andere partijen geworteld in de grote maatschappelijke belangengroepen en hun rollenspel. Dat is een zwakte vanuit het gezichtspunt van de heersende politieke cultuur; het is een kracht als men die cultuur wil veranderen. (...)
>
> Wil D66 de moeite van het bestaan waard blijven, dan moet het blijven kiezen voor een moeilijkere weg. Het moet een signaal aan de kiezer zijn voor de noodzaak van ingrijpende vernieuwing van de politieke cultuur. Daarnaast moet het functioneren als een partij binnen het bestel – maar zich tegelijk zoveel mogelijk onttrekken aan de gangbare politieke houdingen. Daartoe moet de partij zich blijven specialiseren in politieke analyses en plannen waarin met ontzuilde ogen wordt gekeken naar onze ontzuilde samenleving, zo helder als de werkelijkheid toelaat, maar zonder de voorbarige zekerheden van het politieke steekspel. Dat maakt kwetsbaar, maar het geeft ons optreden zin.'[14]

Het is zaterdagmiddag, kwart voor vier. Hans van Mierlo is aan het eind gekomen van zijn congresrede 'Een reden van bestaan'. Maar uitgesproken is hij nog niet. 'Nu ik toch het woord heb', vervolgt hij, 'ik ben van plan mij kandidaat te stellen voor de Tweede Kamer. Ik geloof in D66. En ik ben in principe bereid als kandidaat-lijst-

trekker te fungeren.'[15] Een minutenlang donderend applaus volgt. Niemand had juist op dit moment deze aankondiging verwacht. Alleen partijvoorzitter Kohnstamm en Van Mierlo's secretaresse Annath Koster wisten wat er komen ging. Maar fractievoorzitter Engwirda noch Van Mierlo's collega's in de Eerste Kamer waren van tevoren door Van Mierlo op de hoogte gesteld. Al schrijvend aan zijn toespraak over de reden van bestaan van D66, heeft hij zijn besluit genomen. Aan de vooravond van het congres, om drie uur 's nachts, komt Van Mierlo tot de conclusie dat een boodschap zonder boodschapper niet gaat.[16]

In alle euforie hoort niemand meer dat Van Mierlo twee voorwaarden verbindt aan zijn kandidatuur. Hij moet zich kunnen vinden in het verkiezingsprogramma en zijn lijsttrekkerschap (en daarop volgend fractievoorzitterschap) moet te combineren zijn met verplichtingen in zijn privésfeer. Maar Van Mierlo mag zich alleen nog maar kandidaat hebben gesteld voor het lijsttrekkerschap, voor iedereen is duidelijk dat bij de komende verkiezingen Van Mierlo de lijsttrekker zal zijn. Het *point of no return* is gepasseerd. Dat wijst de poststemming voor de kandidatenlijst ook uit. Van Mierlo eindigt met 72,5% van de stemmen overtuigend op één, Maarten Engwirda wordt toch nog een goede tweede, Louise Groenman eindigt als derde. In november 1985 besluit het congres dat de verkiezing van de lijsttrekker toch naar januari geschoven moet worden. Officieel omdat het verkiezingsprogramma nog niet klaar is, in feite omdat inmiddels wel zeker is dat Van Mierlo de nieuwe lijsttrekker is. Dat gegeven heeft de druk van de ketel gehaald. De donkere wolken die een half jaar eerder nog boven het partijleiderschap hingen, zijn verdwenen. Op het congres van 24 januari 1986 wordt Van Mierlo, die na het terugtrekken van Engwirda nog de enige kandidaat is, formeel als lijstaanvoerder aangewezen.

Het junicongres 1985 is een historisch congres geworden. De kandidatuur van Hans van Mierlo en de inhoud van 'Een reden van bestaan' (oplage: 40.000 stuks) leiden tot wat de media omschrijven als 'een stormloop op D66'. Dagenlang bepaalt D66 de koppen in de geschreven pers. *De Volkskrant* schrijft in haar commentaar: 'Het lijdt geen twijfel dat Van Mierlo betere papieren heeft dan bijna iedereen in D66 en daarbuiten.'[17] *NRC Handelsblad* noemt Van Mierlo 'het sterkste en meest beproefde electorale wapen dat D66 bij de Kamerverkiezingen volgend jaar in stelling kan brengen.'[18] Enkele dagen na het congres hebben zich reeds driehonderd nieuwe leden aangemeld, nog meer hebben er informatie over de partij aangevraagd. In de maanden die volgen zal het ledental van D66 stijgen van 6.800 naar 8.500 leden.[19] Nadat duidelijk is geworden dat, in de woorden van Van Mierlo, het 'ongewenste kind uit de gemeenschap der zuilen' aan een tweede herleving is begonnen, begint de partij zich ook in electoraal opzicht weer te herstellen. Schertsend wordt deze heropleving van de partij 'Operatie Lazarus III' genoemd, verwijzend naar de herleving van D66 in 1977, die eerder 'de spectaculairste wederopstanding sinds Lazarus' was gedoopt.

Verkiezingsprogramma 1986-1990

'Blindvaren op een dogmatisch politiek wereldbeeld is gevaarlijker dan ooit', zo opent het nieuwe, wederom titelloze, verkiezingsprogramma van D66, dat een geheel andere sfeer ademt dan de voorgaande verkiezingsprogramma's van de Democraten.[20] Het nieuwe verkiezingsprogramma is gebaseerd op het beleidsprogramma zoals dat tijdens het congres in juni is vastgesteld. Ook zijn er elementen uit 'Een reden van bestaan' in terug te vinden. Het nieuwe verkiezingsprogramma van D66 komt grotendeels uit de pen van Hans van Mierlo en Aad Nuis. Het eerste concept, dat al voor 'Een reden van bestaan' gereed was, is door het hoofdbestuur verworpen, waarna Van Mierlo en Nuis een tweede concept hebben geschreven. Met de nodige tekstwijzigingen gaan hoofdbestuur en congres vervolgens met dit programma akkoord.

Centraal in het nieuwe programma staat de D66-houding: de zakelijk-pragmatische mentaliteit, de toekomstgerichtheid en het streven naar een menswaardig bestaan voor iedereen. Teruggrijpend op de oorspronkelijke positionering van D66 zet de partij zich af tegen de andere politieke actoren. 'Liberalen, socialisten en christen-democraten hebben elk op hun tijd belangrijke bijdragen geleverd aan de democratische hervormingstraditie', zo wordt erkend, maar 'de oude, vertrouwde schijnzekerheden werken als een rem. De antwoorden van gisteren worden te gemakkelijk van toepassing verklaard op de vragen van morgen. (...) Wie de dreigingen van gisteren tot inzet maakt van de politieke strijd vandaag, miskent de gevaren die ons in de toekomst bedreigen.'

De zelfverzekerdheid die de partij uitstraalt, komt ook tot uiting in het verkiezingsprogramma. In het programma klinkt het vaste vertrouwen door in de eigen visie, houding en aanpak. Vanuit dit zelfvertrouwen wordt het onderscheid tussen de Democraten en hun politieke tegenstanders inhoudelijk neergezet, waarmee de nadruk op de eigen, onafhankelijke positie wordt benadrukt. 'D66 is een partij tussen de andere, zoekend naar verstandige oplossingen voor de problemen van de dag. D66 is ook een partij tegenover de andere: een permanent signaal voor de noodzaak van fundamentele veranderingen in de politieke cultuur.' D66 spreekt van 'een valse en onvruchtbare antithese tussen liberalisme en sociaal-democratie', die een rem zet op het leveren van praktische oplossingen voor problemen in de samenleving. D66 wil meer dan ooit proberen die antithese te doorbreken. De partij is dan ook al 'twintig jaar een ontmoetingsplaats voor mensen die zich verzetten tegen de heersende politieke cultuur'.

Het thema dat voor de Democraten de komende jaren prioriteit verdient, is terugdringing van de werkloosheid, die de samenleving in economisch, sociaal en cultureel opzicht ontwricht. Voor het eerste bevat het D66-programma een sociaal-economische paragraaf van gewicht. Daarnaast streven de Democraten naar het tot stand brengen van verdergaande Europese samenwerking, dat omschreven wordt als een nationaal belang, terugdringing van de onbestuurbare bureaucratie, beheersing van de overheidsuitgaven en handhaving van de koopkracht. Maar boven alles

blijft politieke vernieuwing noodzakelijk. 'Wat er ook veranderde', zo wordt in het programma geconstateerd, 'niet de structuren van de macht. (...) Wie de macht heeft, ziet niet graag dat er gemorreld wordt aan de basis van die macht. En de basis van de macht laat zich niet veranderen door wie zelf geen macht heeft. (...) Daarom blijft D66 van mening dat in een samenleving die steeds sneller verandert, de politiek steeds minder in staat zal zijn praktische oplossingen voor maatschappelijke problemen te leveren.'

Het programma wordt door vriend en vijand met veel lof ontvangen, zowel vanwege de inhoud en de vorm als de leesbaarheid. Volgens *de Volkskrant* is het D66-programma 'veel beter geschreven dan dat van andere partijen.'[21] Na de terugkeer van lijsttrekker Van Mierlo biedt het programma een goede basis voor de toekomst.

Geen strategieresolutie

> 'Campagne voeren leidt niet tot een aantoonbaar beter resultaat, maar géén campagne voeren heeft wèl een negatieve invloed op het resultaat. Er is echter nog nergens een partij gevonden die tot de proef op de som bereid is.'[22]

Aldus campagnecoördinator Michiel ten Brink over de D66-campagne. Al vanaf eind 1984 is de Centrale Verkiezingscommissie bezig met de voorbereidingen van het verkiezingsjaar 1986. De reden van bestaan van D66 moet in de komende maanden ook in de praktijk worden gebracht. Na de verkiezingsoverwinning in mei 1981 en de drie teleurstellende verkiezingen die daarop volgden moet het verkiezingsjaar 1986 de ommekeer vormen voor de partij die bijna vier jaar lang niet uit het slop kon geraken.[23]

De terugkeer van Van Mierlo betekent niet dat de Democraten een hernieuwde samenwerking met de PVDA zullen aangaan. Uit de tol die D66 daarvoor in het verleden heeft betaald, heeft de partij belangrijke lessen geleerd. Het zal de Democraten niet nog een keer gebeuren dat ze als bijwagen worden afgeschilderd. Bovendien hebben de Democraten iets anders te doen. Ze moeten het vertrouwen in hun partij herstellen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat D66 onafhankelijk de verkiezingen ingaat met als inzet het nieuwe verkiezingsprogramma.[24] Dat verkiezingsprogramma wordt door de Democraten voor een ding ongeschikt geacht, namelijk het huidige kabinetsbeleid aan een meerderheid helpen. Van Mierlo sluit deelname van D66 aan een kabinet met CDA en VVD weliswaar niet uit, maar de kans op een dergelijk kabinet is wel zeer klein. De regeringspartijen hebben immers het kabinetsbeleid tot inzet van de verkiezingen gemaakt. Maar uitsluiten wil Van Mierlo niets. 'Het is onjuist om de indruk te wekken alsof CDA en VVD met melaatsheid zijn besmet', zo stelt hij.[25] Wanneer CDA-leider Lubbers op Van Mierlo's woorden reageert door te zeggen verheugd te zijn met deze gezondheidsverklaring, ontlokt hij bij de D66-leider de woorden: 'Dat is een typische patiëntenreactie. Van de dokter horen dat je niet melaats bent en meteen denken dat je niets mankeert.'[26]

Er komt geen strategieresolutie, maar de plaatsbepaling van de Democraten is duidelijk: de grootste partij, zeker wanneer die bij de verkiezingen winst boekt, moet in principe aan de regering deelnemen, de grootste partij levert de premier en D66 zal een beleid waartegen het oppositie heeft gevoerd, niet aan een meerderheid helpen.

Het doel van het 34 pagina's tellende campagneplan is natuurlijk het 'behalen van zoveel mogelijk zetels in alle gemeenten waar D66 aan de verkiezingen deelneemt en in de Tweede Kamer'. Maar de Democraten willen in de campagne een tweeslag maken: aan de ene kant de D66-mentaliteit en de stijl van politiek bedrijven zo goed mogelijk overdragen, en aan de andere kant het politiekinhoudelijke (het programma) duidelijk maken. Maar een probleem vormen, zoals op basis van de ervaringen in het verleden wel te verwachten viel, opnieuw de partijfinanciën. In een brief aan het hoofdbestuur stelt Ten Brink dat de campagnekas 'veel en veel te leeg' is. Het minimum om een werkbare campagne te voeren is nog niet gehaald.[27] De boodschap van Ten Brink komt aan en met wat geschuif op de begroting lukt het om een budgettair neutrale campagnebegroting op te stellen. Ruim is het echter niet, dus de Democraten zullen het opnieuw van hun inventiviteit en werkkracht moeten hebben. Terwijl de drie grote partijen elk meer dan één miljoen gulden te besteden hebben, moet D66 het met een kleine zes ton doen. In vergelijking met de andere partijen draait D66 dus een onwaarschijnlijk goedkope campagne.[28]

De twee verkiezingen, voor gemeenteraden en Tweede Kamer, volgen elkaar in 1986 snel op. Vandaar dat wordt gekozen voor één doorlopende campagne, die onder leiding van Edo Spier op 22 januari 1986 van start gaat. De campagneorganisatie wordt opgezet volgens een soort 'districtenstelsel'. Het land wordt verdeeld in vijf regio's, die door de eerste vijf kandidaten van de D66-lijst voor hun rekening worden genomen, daarbij ondersteund door vijf campagneteams. De centrale campagneorganisatie wordt klein gehouden en bestaat uit een beleidsteam (de campagnecommissie) en een campagneteam. Eerstgenoemde neemt de publiciteit en de politiekinhoudelijke kant voor zijn rekening, de tweede de organisatie en financiën. Eén centrale campagnecoördinator stuurt de regionale en lokale coördinatoren aan. Een stuurgroep met toppers als Glastra van Loon, Engwirda, Kohnstamm en lijsttrekker Van Mierlo moet 'impulsen' geven richting een adviesgroep van 22 mensen. De thema's: politieke vernieuwing, bestrijding van de werkloosheid, decentralisatie en vrede & veiligheid.[29]

Het centrale punt in de D66-campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen is decentralisatie. Voor de Democraten is het verschuiven van bevoegdheden en middelen van het rijk naar gemeenten een zaak van nationale betekenis. 'Omdat de democratie het meest concreet gestalte kan krijgen aan de basis, maar ook omdat de centrale overheid -inclusief ambtenaren, inclusief politici- de welhaast onbedwingbare neiging heeft zichzelf bureaucratisch op te pompen'[30], zo stelt lijsttrekker Van Mierlo.

Andere partijen verwijten D66 misbruik te maken van de populariteit van Van Mierlo. De partij verspreidt affiches met de tekst 'Straks Van Mierlo, nu .....', waar op de stippellijn de naam van de lokale D66-lijsttrekker wordt ingevuld. Deze strategie van de 'diagonale campagne' moet door de landelijke bijdrage zorgen dat D66 eerst op lokaal niveau terugkomt. Het zou wellicht zuiverder zijn geweest om dat niet te doen, zo geven de Democraten toe, maar D66 wil profiteren van de populariteit van Van Mierlo om zich te profileren en te laten zien dat de partij weer terug is. Kiezersonderzoek laat zien dat Van Mierlo de bekendste politicus is en dat maar liefst 85% van de kiezers hem met D66 associeert.[31] Dat de partij de wervingskracht van Van Mierlo uitbuit, kan de Democraten dan ook nauwelijks worden aangerekend.[32]

Volgens de opiniepeilingen twijfelt vlak voor de raadsverkiezingen nog dertig procent van de kiezers over de vraag op welke partij zij op 19 maart zullen stemmen. De grootste opiniepeiling voor de Tweede-Kamerverkiezingen levert D66 4,5% van de stemmen op, omgerekend zeven Kamerzetels. Geen schokkend aantal vergeleken met het huidige aantal zetels, maar vergeleken met de 'dip' waarin de partij vanaf 1982 zat, toch een knappe prestatie. En een eerste stap op weg naar een goede uitslag bij de Tweede-Kamerverkiezingen. D66 is terug van weggeweest, luiden de commentaren niet geheel ten onrechte. 'We horen er weer bij', concludeert lijsttrekker Van Mierlo.[33]

De Tweede-Kamerverkiezingen

De uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen brengt in de partij een licht euforische stemming teweeg. In die ambiance viert D66 op Koninginnedag met een groot feest het twintigjarig bestaan van de partij. Het feest moet tevens een publicitaire werking hebben met het oog op de campagne voor 21 mei.

De inzet voor de Tweede-Kamerverkiezingen is boven alles voortzetting van het eerste kabinet-Lubbers. Het doel van het CDA en de VVD is om de Kamermeerderheid te behouden, die van de PVDA om dit te voorkomen.[34] D66 richt zich op de eigen stemmenmaximalisatie. Met de leus 'Andere politiek' vervolgt D66 de campagne op landelijk niveau. De uitleg die door de partij wordt gegeven aan de leus 'Andere politiek' laat zien dat D66 zich weer wenst te profileren op de wijze waarop de partij twintig jaar geleden zijn plaats in de Nederlandse politiek wist te veroveren. Van Mierlo licht toe:

> 'In ons verkiezingsprogramma komen wij met andere oplossingen. In die zin kun je zeggen: Onder andere politiek valt ook een ander beleid. Het tweede aspect van D66 is dat we tegenover de andere partijen staan en dat is waar we de politieke cultuur aanvallen. Dat is ook het tweede aspect van de leuze 'Andere politiek': We pleiten voor het ontstaan van een andere politieke cultuur, zowel ideologisch als staatsrechtelijk.'[35]

D66 als partij tussen de andere wat betreft het programma en als partij tegenover de andere wat betreft de politieke houding.

De laatste campagneweken zijn erop gericht de 'witte vlekken' in te vullen, de nadruk wordt daar gelegd waar D66 bij de raadsverkiezingen nog niet goed genoeg heeft gescoord. Hans van Mierlo zal met name universiteitssteden bezoeken. De partijleider van D66 lanceert in de verkiezingscampagne een scherpe aanval op het CDA, dat als 'een stille kracht structuren overeind houdt en zich tegen verandering verzet.'[36] Het is aan D66 om daartegen tegengas te geven. Vrijzinnigheid tegenover vastgeroestheid, aldus Van Mierlo. De vastgeroestheid van zeventig jaar aan de macht zijn. 'Kan men het zich voorstellen wat het betekent om zeventig jaar lang een majeure invloed te hebben op benoemingen, op departementen, in de magistratuur, in de krijgsmacht, in de volksgezondheid, in het onderwijs?'[37]

In het begin van de campagne heeft D66 moeite om in de aandacht van met name de televisie te komen. Door de omroepen wordt de partij grotendeels genegeerd.[38] Pas in het laatste deel van de campagne, als D66 in de opiniepeilingen sterk stijgt, neemt ook de media-aandacht toe. De D66-campagne staat of valt met Van Mierlo op televisie. Van Mierlo wordt door een breed electoraat gewaardeerd, los van politieke tegenstellingen. Over het hele electoraat gemeten wordt hij met een 6,2 beoordeeld, achter Lubbers maar voor VVD-lijsttrekker Nypels en PVDA-leider Den Uyl.[39] Voor een deel van de campagne moet D66 het echter zonder lijsttrekker stellen. Medio april wordt Van Mierlo geveld door een virusinfectie en in het ziekenhuis opgenomen.

De opiniepeilingen bieden voor D66 mooie vooruitzichten. Toch leeft er bij de Democraten het besef dat er hard gewerkt zal moeten worden om de in het vooruitzicht gestelde winst ook daadwerkelijk te verzilveren. De andere partijen proberen de Democraten op dit punt op alle fronten dwars te zitten. Voorafgaand aan de campagne hebben VVD, CDA en PVDA afgesproken al het mogelijke te zullen doen om D66 buiten de belangrijke (en onbelangrijke) campagne-evenementen te houden.[40] Tijdens het lijsttrekkersdebat aan de vooravond van de verkiezingen ontbreekt Hans van Mierlo. Het tijdstip, de vorm en de deelnemers van het debat zijn uitonderhandeld door de drie grote partijen en de twee kandidaat-omroepen voor het debat, NOS en NCRV. Geen van de partijen heeft het wenselijk gevonden dat D66 aan het debat deelneemt. Alleen D66 zelf zou hiervan kunnen profiteren.[41] Tot ontsteltenis van de Democraten hebben de omroepen, inclusief de NOS, zich neergelegd bij het dictaat van CDA, PVDA en VVD dat deze partijen alleen zullen meewerken indien D66 niet wordt uitgenodigd.[42] Kiezersonderzoek laat zien dat D66 een negatief effect te verwerken heeft gehad van de afwezigheid in het debat. Het kost de partij 0,8% van de stemmen ofwel één Kamerzetel.[43]

Wanneer vlak voor de verkiezingen de opiniepeilingen voor D66 elf zetels in het vooruitzicht stellen, lijken alle verwachtingen overtroffen te gaan worden. Op de verkiezingsdag zelf blijken het negen zetels te worden. Ondanks een licht gevoel van teleurstelling (wederom worden de opiniepeilingen niet gehaald) wordt algemeen

erkend dat de Democraten een knap resultaat boeken.[44] D66 moest terugkeren in het bewustzijn van de kiezers en dat is gelukt. Niemand heeft het er meer over dat D66 op sterven na dood zou zijn.

Het toch wat teleurstellende resultaat heeft te maken met het feit dat D66 slechts in beperkte mate in staat is geweest haar belangrijkste standpunten aan de kiezers duidelijk te maken. Bijvoorbeeld ten aanzien van de kernbewapening, een onderwerp dat de afgelopen jaren sterk in de belangstelling heeft gestaan en waarover veel mensen hebben een mening hebben, blijkt het standpunt van D66 bij de kiezers weinig bekend. Opvallend is ook dat ten aanzien van euthanasie en abortus het standpunt van D66 bij veel kiezers onduidelijk is, ondanks het feit dat D66 over beide onderwerpen een heel duidelijk en consequent standpunt inneemt en de D66-fractie in de debatten over euthanasie een prominente rol heeft gespeeld. Ondanks alle inzet weet eenderde van de kiezers niet wat het D66-standpunt is.[45]

23,1% van het electoraat zegt overwogen te hebben om op D66 te stemmen maar dit niet te hebben gedaan.[46] Dit hoge percentage doet de oude slogan 'het redelijk alternatief' ex post alsnog eer aan. Maar het zegt ook iets over de beperkte mate waarin D66 ook deze keer in staat is om kiezers voor zich te winnen. Met een op basis van kiezersonderzoek berekend maximum potentieel electoraat van 41,9% is D66 potentieel groter dan de VVD (33,8%), maar op basis van de verkiezingsuitslag is D66 in de Tweede Kamer feitelijk veel kleiner.[47]

De PVDA stijgt van 47 naar 52 zetels. Volkomen tegen de voorspellingen in en tevens de dalende lijn van de confessionele partijen in de laatste twintig jaar logenstraffend, behaalt het CDA 54 Kamerzetels en wordt daarmee de grootste partij. Ondanks het verlies van de VVD (min negen zetels) behoudt de coalitie zijn meerderheid. Het tweede centrum-rechtse kabinet-Lubbers is het logische gevolg.

Provinciale-Statenverkiezingen 1987

Vanaf 1986 ademt de partij een nieuwe sfeer. Geen ellenlange discussies meer over identiteit, beginselprogramma's en ideologieën. Geen ruzies meer over samenwerking met andere partijen of politieke koers. Inhoudelijke onderwerpen bepalen de congresagenda's. Het partijorgaan *Democraat* is veranderd in een discussieplatform en informatieverstrekker, verdwenen zijn de ingezonden stukken-op-hoge-poten over de koers van de partij. De partij lijkt moe te zijn van dergelijke discussies.

Onder de bezielende leiding van Van Mierlo voert D66 een, zoals de partij het zelf noemt, zakelijke oppositie. 'Soms vanuit eenzelfde opvatting als het kabinet, soms vanuit een andere visie op een aantal praktische politieke vraagstukken. Maar ook vanuit een behoefte aan een ander soort politiek, een andere manier van met macht en verantwoordelijkheden omgaan.'[48] Geen tijd en energie verspillen aan ideologische schijngevechten, maar praktische oplossingen bedenken voor concrete problemen. In feite de boodschap uit 'Een reden van bestaan'.

De sfeer in de fractie is goed en het niveau van de Kamerleden ligt hoog. De fractie van negen telt weinig nieuwelingen. Het zijn allemaal mensen die allemaal ergens in de partij hun sporen al hebben verdiend en elkaar kennen. Van Mierlo geeft op geheel eigen wijze leiding aan deze fractie. Van Mierlo bepaalt de koers alleen op die punten waar hij zelf op een of andere manier bemoeienis mee heeft. De rest gebeurt in onderling vertrouwen.[49]

De kabinetsperiode 1986-1990 wordt gekenmerkt door een doortimmerd regeerakkoord dat het parlement buitenspel heeft gezet. Toch bieden tal van affaires de oppositie voldoende kans om van zich te laten horen. Minister Brokx moet het veld ruimen naar aanleiding van de parlementaire enquête bouwsubsidies. De ministers Van Eekelen (miljoenenverlies bij bouw onderzeeboten) en Braks (ontduiking visquota door Nederlandse vissers) weten slechts ternauwernood te overleven. Van Eekelen moet, evenals Van der Linden, vervolgens toch weg na de enquête naar aanleiding van de paspoortaffaire.

Van alle affaires is de D66-fractie het meest ontstemd over de afloop van de RSV-affaire, een parlementaire enquête waarvan D66 in 1983 een van de initiatiefnemers was (de eerste enquête sinds 1948). De Tweede Kamer neemt in meerderheid de bevindingen van de enquêtecommissie over, ook de conclusie dat minister Van Aardenne de Kamer heeft misleid. Ook de coalitiegenoten CDA en VVD onderschrijven de conclusies. D66 dient hierop een motie in waarin de minister wordt gevraagd de eer aan zichzelf te houden en op te stappen. Maar Van Aardenne blijft op partijpolitieke gronden zitten en zelfs oppositiepartij PVDA onder leiding van Den Uyl steunt de D66-motie niet. Dit tot grote woede van Van Mierlo, die stelt dat de Kamer in deze 'stinkerige affaire' zijn controlerende functie te grabbel heeft gegooid. 'Het is om te huilen', stelt de D66-leider. De controlerende en uitvoerende functie van de macht lopen door elkaar heen, eens temeer wordt aangetoond dat structurele en culturele wijzigingen noodzakelijk zijn.

De vele affaires verslechteren de verhoudingen tussen de regeringsfracties. De VVD voelt zich steeds minder bedeeld in kabinetsbeleid. Op 14 juni 1988 heeft een delegatie van het hoofdbestuur een gesprek met Hans van Mierlo over de mogelijkheid dat er vervroegde verkiezingen komen. Van Mierlo acht dat 'niet ondenkbaar' naar aanleiding van wat hij noemt 'ongeregeldheden' binnen het kabinet.[50] Half juli ligt het noodscenario voor de vervroegde verkiezingen al gereed[51], maar het zal nog tot het voorjaar van 1989 duren voordat het kabinet daadwerkelijk valt.

Op 18 maart 1987 worden de verkiezingen voor Provinciale Staten gehouden. Het is de eerste politieke krachtmeting sinds de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 1986 en dus een eerste indicatie van de populariteit van het kabinet en de positie van D66. Voor het eerst zullen de nieuw gekozen leden van Provinciale Staten een geheel nieuwe Eerste Kamer kiezen (tot nu toe werd telkens een derde van de Senaat vernieuwd). Voor het eerst is er sprake van een lijsttrekker voor de Eerste-Kamerverkiezingen: Jan Vis, voormalig redacteur van *NRC Handelsblad* en al jaren actief binnen D66.

In de aanloop naar de verkiezingen groeit de angst voor een teleurstellende uitslag. Wat als het percentage van de Kamerverkiezingen niet wordt gehaald? 'Andere politiek' zal genadeloos naar de prullenmand worden verwezen als de partij zich niet staande weet te houden. Critici zullen wijzen op het einde van het 'Van Mierlo-effect'. De verkiezingsuitslag is dan ook een enorme geruststelling voor D66. D66 haalt 6,7% van de stemmen, omgerekend goed voor tien Kamerzetels, een winst van opnieuw één zetel. 60% van de D66-stemmers in 1986 stemt een jaar later weer D66.[52] Voorzichtig wordt al de conclusie getrokken dat het D66-electoraat eindelijk wat stabieler begint te worden. En nog steeds zit de partij in een licht stijgende lijn.

Herziening partijstructuur

Nu de partij weer electoraal op koers ligt en de fracties in het parlement naar behoren functioneren, is het tijd om een terugkerende D66-traditie in ere te houden. Het hoofdbestuur stelt een ad-hoc-commissie in die advies zal uitbrengen over het verbeteren van de partijstructuur. 'Omdat het bij uitstek de tijd is om ons te bezinnen op mogelijke aanpassingen nu we in politiek "rustiger" vaarwater zijn gekomen en ons kunnen bezinnen op verbeteringen.'[53] Nog steeds is er een aantal knelpunten in de partijorganisatie. Onder leiding van Wim Vrijhoef heeft de 'Adviesgroep Partijstructuren' deze knelpunten onder de loep genomen. Voor het eerst vindt een dergelijke discussie plaats op een moment dat het goed gaat met de partij. Voorheen was een electoraal drama of een identiteitscrisis altijd aanleiding voor een kritische heroverweging van (niet alleen) de partijstructuur.

Belangrijkste conclusie van de Adviesgroep is dat de Algemene Ledenvergadering niet bevredigend functioneert. De rommelige discussies op het congres vormen geen goed sluitstuk van de politieke discussie in de partij en de discussies zijn vaak te specialistisch, zo concludeert de Adviesgroep. 'Hoewel de ALV formeel het hoogste politieke besluitvormende orgaan van D66 is, kan het deze verantwoordelijkheid in de praktijk onvoldoende waarmaken.'[54]

Dat het congres niet naar tevredenheid functioneert, bewijst het gestaag teruglopende aantal congresgangers. Het laatste congres in Amersfoort was met slechts vierhonderd bezoekers wat dat betreft een dieptepunt. De vraag is echter hoe dit probleem op te lossen. De commissie-Vrijhoef adviseert om de Adviesraad om te buigen naar een 'Ledencollege' dat als controle-, advies- en discussieorgaan in het centrum van de partij moet gaan functioneren. De Algemene Ledenvergadering blijft het zwaartepunt van de partij, maar zal beter worden voorbereid en uitgevoerd. Het Ledencollege zal daarbij een belangrijke (selectie)rol gaan spelen. De besluitvorming zal niet minder democratisch worden, stelt de commissie-Vrijhoef.

Volgens de commissie-Vrijhoef schiet ook de taakinvulling van het hoofdbestuur tekort. Er is onvoldoende afbakening van verantwoordelijkheden tussen hoofdbestuur, Adviesraad en fracties, zo vindt de commissie. Verder laat de kadervorming te wensen over, is de communicatie tussen top en basis onvoldoende, bestaan er teveel

commissies, werkgroepen en projectgroepen en wordt de politieke visie van de partij te veel door de partijtop bepaald. Hoe wordt de basis van de partij het best bij de besluitvorming betrokken, welke rol zouden de diverse partijorganen daarbij kunnen spelen en hoe maak je het beste gebruik van de kennis en vaardigheden van partijleden? Dit zijn slechts een paar van de vragen waarmee de commissie zich geconfronteerd ziet.

D66 is bezig om tot een volwassen partij uit te groeien. Dat maakt het noodzakelijk om de partij beter te structureren en minder vrijblijvend te organiseren dan tot nu toe het geval is.[55] Ook nu vormt het advies van de hoofdbestuurscommissie het uitgangspunt voor een brede discussie binnen de partij, een discussie die begin 1988 zal worden afgerond met besluitvorming op het congres. Maar uit de reacties blijkt dat er verschillend wordt gedacht over de noodzaak en wenselijkheid van veranderingen in de partijorganisatie. Sommigen zien meer in het verbeteren van de werkwijze en verandering van ingesleten gewoontes en indien nodig kleine structuuraanpassingen in plaats van het ter discussie stellen van de gehele partijstructuur. De besluitvorming wordt daarom wat vooruitgeschoven om extra gelegenheid te scheppen om op het congres een open discussie te voeren over de wijze waarop de partijorganisatie functioneert. Tijdens die discussie, op het congres op 6 februari 1988, blijkt dat een meerderheid van de partijleden de voorkeur geeft aan een betere organisatie en communicatie in de partij boven een herziening van de structuren waarbinnen dit plaatsvindt.[56] Daarmee is de toon gezet voor wat betreft de verdere uitwerking van de ideeën.

Voorbereiding Europese verkiezingen

Doeke Eisma, die in 1984 de lijst van D66 bij de toenmalige Europese verkiezingen trok maar het niet haalde, is er niet meer bij, maar D66 als partij kijkt reikhalzend uit naar de aanstaande terugkeer van de partij in het Europees Parlement. De poststemming wijst uit dat Bob van den Bos de eerste plaats op de kandidatenlijst bezet, gevolgd door Jan-Willem Bertens en Johanna Boogerd. Het voorjaarscongres op 17 en 18 februari zal bepalen wie van hen of de andere kandidaten Mertens en Potman, de lijstaanvoerder zal worden.

Het hele voorjaarscongres staat in het teken van Europa. Onder leiding van Hans Jeekel heeft de programmacommissie een programma vervaardigd dat erop is gericht het 'abstracte' Europa te vertalen in concrete beleidsvoorstellen. Daarbij staat 'het democratisch Europa' voorop.

> 'Wij willen het Europees Parlement meer bevoegdheden geven en meer mogelijkheden tot democratische controle. Terecht vreest men het ontstaan van een nieuwe bureaucratie, maar de ergste van alle bureaucratieën is die, die z'n gang kan gaan omdat er geen heldere politieke macht boven staat. (...) De grote processen die ons dagelijks leven beïnvloeden, maatschappelijke, econo-

mische, financiële en monetaire, voltrekken zich steeds meer buiten het bereik van de nationale politieke macht om. Kapitaalstromen, fusies, bedrijfssluitingen en valutakoersen zijn allemaal zaken waarop de nationale politiek steeds minder greep blijkt te hebben. We moeten als de dood zijn voor een Europa waar die vrije processen onbelemmerd hun gang kunnen gaan, omdat de nationale politiek haar macht heeft verloren en de Europese politiek die macht niet mag krijgen.'[57]

Opnieuw is er aandacht voor het punt van samenwerking in het Europees Parlement. Aansluiting bij de liberale fractie is een optie, maar dan gaat de partij samenwerken met een partij waartegen ze in eigen land oppositie voert.[58] De Adviesraad adviseert in eerste instantie te streven naar samenwerking met verwante partijen als de Spaanse CDS en het Deense Radikale Venstre. Aansluiting bij de ELDR is voor de Adviesraad een goede tweede keuze.[59] Van Mierlo is tegen het aannemen van een strategieresolutie. Hij voelt er meer voor om na de verkiezingen pas te besluiten om aansluiting te zoeken bij een van de bestaande fracties of om als niet ingeschrevene in het parlement zitting te nemen.[60]

Toch trekt 'het spel om de poppetjes' de meeste aandacht. En niet onterecht, want de verkiezing van de Europese lijsttrekker verdient zeker geen schoonheidsprijs. Jan-Willem Bertens, voormalig diplomaat, ambassadeur voor Midden-Amerika en oud-voorlichter van het ministerie van Buitenlandse Zaken is van plan zich kandidaat te stellen voor het lijsttrekkerschap voor de Europese verkiezingen. De kandidatuur van Bertens lekt al snel uit en trekt de aandacht van de media. Door de VPRO wordt Bertens gevraagd voor een televisieprogramma, waarbij de kandidaat-lijsttrekker drie dagen gevolgd zal worden. In deze drie dagen valt ongelukkigerwijs net een gesprek met D66-leider Van Mierlo over de kandidatenlijst voor de aanstaande verkiezingen. Hierdoor ontstaat het beeld dat er in de top van D66 al overeenstemming zou bestaan over het lijsttrekkerschap van Bertens. De publiciteitsgolf die daarop volgt is niet meer te sturen. Aar de Goede, een oude bekende binnen D66 (hij maakte deel uit van de eerste eurofractie van D66), keert zich tegen de kandidatuur van Jan-Willem Bertens voor het lijsttrekkerschap. De Goede verwijt Bertens een arrogante houding die niet zou passen bij een relatief onbekende binnen de partij. Bertens zou zich gedragen alsof hij al lijsttrekker is, aldus De Goede, die in een open brief in het partijorgaan *Democraat* èn in een ingezonden artikel in de pers zijn onvrede over Bertens uit.[61]

De Goede staat niet alleen in zijn kritiek. In de regio Gelderland wordt in toenemende mate kritiek hoorbaar op de wijze waarop de kandidatuur van Bertens zou hebben plaatsgevonden. Het hoofdbestuur zou Bertens hebben 'geparachuteerd'. Een deel van de achterban voelt zich voor het blok gezet door het 'manipuleren' van het hoofdbestuur, dat van machtsspelletjes wordt beschuldigd. Partijvoorzitter Jager ontkent dat het partijbestuur de hand heeft gehad in de publiciteit rond Bertens. 'Noch het dagelijks bestuur, noch de Tweede-Kamerfractie heeft in de bemoei-

enis van de pers de hand gehad'[62], aldus Jager. De uiteindelijke positie van Bertens ligt in handen van het congres, zo betoogt Jager. Toch ziet het bestuur in de affaire voldoende aanleiding om Bertens te verzoeken zich voorlopig wat terughoudender op te stellen 'zowel in het belang van de partij, als voor hemzelf.'[63] Maar het is Jagers eigen bestuur dat nog eens extra voeding geeft aan de geruchten dat Bertens de kandidaat van het hoofdbestuur zou zijn, door Bertens als relatief onbekende kandidaat tijdens het congres de kans te geven zich te presenteren. 'Een onverstandige beslissing van het dagelijks bestuur'[64], geeft Jager achteraf toe. Het hoofdbestuur was bovendien niet van tevoren op de hoogte gesteld van deze actie van het dagelijks bestuur. Uiteraard ontkent het hoofdbestuur bij hoog en laag dat de kandidatuur van Bertens voorgekookt zou zijn. De Tweede-Kamerfractie noch het hoofdbestuur heeft Bertens gevraagd om zich kandidaat te stellen of heeft hem voorgesteld als lijsttrekker, maar achteraf zal oud-partijleider Engwirda toegeven dat er wel degelijk pressie werd uitgeoefend voor Bertens.[65]

De competitie om het lijsttrekkerschap krijgt een nieuwe wending wanneer de uitslag van de poststemming bekend wordt. De leden hebben Bob van den Bos op de eerste plaats gezet en Bertens op de tweede. De Algemene Ledenvergadering kiest in februari 1989 alsnog Bertens als lijsttrekker. Bedoeld of onbedoeld is dit een strategisch goede keuze, want Bertens is door alle commotie uitgegroeid tot de bekendste lijsttrekker in Nederland. 272 stemmen gaan naar Bertens, Johanna Boogerd krijgt 143 stemmen, Bob van den Bos 135.

Vervroegde verkiezingen

Op 2 mei krijgt de campagne voor de Europese verkiezingen een onverwachte wending. Het kabinet-Lubbers II dient zijn ontslag in. De VVD-fractie in de Tweede Kamer stemt niet in met de wijze van financiering van het Nationaal Milieubeleidsplan, dat een lastenverzwaring betekent voor autobezitters, en trekt haar steun voor het kabinet in, met als gevolg dat er vervroegde verkiezingen worden uitgeschreven.

De val van het kabinet komt niet geheel onverwacht. Reeds op Koninginnedag had de VVD haar problemen met het Milieubeleidsplan kenbaar gemaakt. Met het toenemen van de crisissfeer in het kabinet was ook de spanning bij D66 toegenomen. 'Soms is het beter de ontwikkelingen binnen onvermijdelijke processen over te laten aan de vrije instincten van de direct betrokkenen en daar horen wij niet bij.'[66], zegt Van Mierlo tijdens het crisisdebat. Hij acht het voortijdig einde van de regering niet onwelkom. 'Volgens mij zijn de mensen het behoorlijk zat om het landsbestuur voortdurend in handen te zien van mensen, die permanent in een structurele staat van humeurigheid verkeren ten opzichte van elkaar.'

Met de val van het kabinet krijgt de politieke zomer van 1989 een heel ander aanzien. De voltallige D66-fractie komt de ochtend na de val van het kabinet bijeen om de situatie te bespreken, een vergadering die wordt bijgewoond door leden van de Adviesraad, het Wetenschappelijk Bureau, hoofdbestuur en Eerste-Kamerfractie.

Alle noodprocedures worden uit de kast gehaald om de voorbereiding van de nationale verkiezingen op tijd te kunnen afronden. Gelukkig lagen die noodprocedures nog in de kast vanwege de eerdere crisisdreiging in het voorjaar van 1988. Met de Kieswet in de hand wordt berekend wanneer eventueel vervroegde verkiezingen plaats kunnen vinden, en wordt begonnen met het opstellen van de tijdpaden voor de interne kandidaatstellingsprocedure en de vaststelling van het verkiezingsprogramma.

De verkiezingen voor de Tweede Kamer zullen worden gehouden op 6 september. Er zijn zes weken beschikbaar om een conceptverkiezingsprogramma samen te stellen (vier maanden korter dan gepland), de kandidaatstellingsprocedure wordt verkort (een in plaats van twee ronden) en ondertussen moet ook nog de reeds lopende campagne voor de Europese verkiezingen worden gevoerd. Tijdens de spoedvergadering van het hoofdbestuur op 4 mei wordt besloten het reeds ontworpen campagnemateriaal gewoon uit te brengen. Alleen de Europese milieufolder wordt tegengehouden om alert in te kunnen springen op de jongste crisis. Op een ingelast congres op 30 juni en 1 juli zal het nieuwe verkiezingsprogramma worden vastgesteld.

De Europese verkiezingen

De campagne voor de Europese verkiezingen is tegelijkertijd een nationale campagne geworden. Een campagne die niet zal eindigen op de dag van de verkiezingen voor het Europees Parlement op 15 juni, maar die de hele zomer zal doorlopen. Het gevolg van de ontstane situatie is wel dat de nationale politiek de Europese verkiezingen zal gaan overheersen.

Met 5,9% van de stemmen behaalt D66 op 15 juni slechts één zetel in het Europees Parlement. Lijsttrekker Bertens is dan ook licht teleurgesteld over de uitslag, een tweede zetel was door velen gehoopt en ook wel een beetje verwacht. De opkomst valt erg tegen, juist omdat de democratisering van Europa een belangrijk thema was. Blijkbaar is het de politieke partijen niet gelukt om de kiezers hiervan te overtuigen.'[67] Ook D66 niet, want volgens de cijfers zijn veel D66-kiezers thuisgebleven. In de peilingen staat D66 op twaalf Kamerzetels, terwijl de uitslag van de Europese verkiezingen goed zou zijn geweest voor 'slechts' negen zetels.

Vóór de verkiezingen heeft het D66-congres de beleidslijn van het hoofdbestuur onderschreven, dat na de verkiezingen gestreefd zal worden naar de vorming van een Europese fractie met geestverwante partijen. Aansluiting bij de ELDR, de liberale fractie in het Europarlement, wordt gezien als een goede tweede optie. Eerder al heeft het congres zich uitgesproken tegen de vorming van een zelfstandige fractie, omdat die fractie zich onmogelijk voldoende zichtbaar zou kunnen maken. De belangrijkste gesprekspartner van D66 bij de vorming van een nieuwe fractie is de Spaanse CDS. Reeds voor de verkiezingen zijn de twee partijen overeengekomen dat na de verkiezingen gestreefd zal worden naar samenwerking. Ook na de verkiezings-

datum voeren D66 en de CDS gesprekken om aan dit streven uitvoering te geven. Uiteindelijk kiest de CDS toch voor aansluiting bij de ELDR-fractie en maakt daarmee de vorming van een nieuwe progressieve fractie onmogelijk. Voor Bertens zit er weinig anders op dan om zich als eenmansfractie eveneens bij de ELDR aan te sluiten.[68] Gezien de binnenlandse politieke verhoudingen is de samenwerking met de liberalen in de ELDR een opmerkelijke keuze. Tien jaar eerder, in 1979, sprak de toenmalige partijleider Jan Terlouw zich nog uit tegen aansluiting van D66 (toen Aar de Goede en Suzanne Dekker) bij de liberale fractie.

Commissie 2000 en 2001

De voorbereiding voor het nieuwe landelijke verkiezingsprogramma, waarmee in 1988 is begonnen, heeft een wat ander karakter gekregen dan de voorgaande jaren. Voordat het programma daadwerkelijk geschreven wordt, buigen twee hoofdbestuurscommissies zich over de vraag wat de belangrijkste politieke, maatschappelijke en economische ontwikkelingen zullen zijn tot aan de komende eeuwwisseling. Vanuit die schets van ontwikkelingen dienen beleidsrichtingen voor de komende regeringsperiode te worden gedestilleerd. De commissie 2000 staat onder leiding van vice-voorzitter politiek Olga Scheltema en bestaat onder andere uit SWB-directeur Erik van der Hoeven, oud-staatssecretaris Ineke Lambers en oud-hoofdbestuurslid Herman Schaper, en wordt bijgestaan door een drietal adviseurs, te weten Hans van Mierlo, Jan Vis en Aad Nuis. De commissie 2001 is een commissie met wat genoemd kan worden de jongere generatie binnen D66, en bestaat uit onder meer Thom de Graaf (voorzitter), Steven Pieters (Jonge Democraten) en Hans Jeekel (Tweede-Kamerfractie).[69]

Begin 1988 is het startsein gegeven en een klein jaar later rapporteren beide commissies aan het hoofdbestuur. Met de nodige slagen om de arm worden de rapporten aangeboden, want het is niet eenvoudig om voorspellingen te doen over de toekomst. In de rapporten wordt een aantal belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen belicht en worden concrete aanbevelingen gedaan waarmee die ontwikkelingen kunnen worden gestuurd. Beide commissies nemen tegelijkertijd afstand van de pretentie dat de maatschappelijke ontwikkelingen nauwkeurig te sturen zouden zijn. De commissies verwerpen daarmee het idee van de maakbaarheid van de samenleving. De politiek moet niet de illusie hebben dat ze de samenleving op basis van een allesomvattende blauwdruk vorm kan geven. De rapporten zijn bedoeld als aanzet tot verdere discussie welke moet resulteren in concrete punten voor het verkiezingsprogramma.

De commissie 2000 signaleert een trend in de richting van verdergaande internationalisering en individualisering. De afhankelijkheid van Nederland van ontwikkelingen elders zal verder toenemen en in belangrijke mate de handelingsvrijheid in eigen land gaan bepalen, concludeert de commissie. Maar ook de individualisering heeft vergaande gevolgen voor de politieke keuzes die gemaakt moeten worden, zo

meent de commissie. Het gaat dan om beleidsmaatregelen op het terrein van de sociale zekerheid, het inkomens- en arbeidsmarktbeleid, het emancipatiebeleid en het aanbod van voorzieningen.[70] Ook is er de nodige aandacht in het rapport voor het milieuprobleem. De commissie bepleit doorberekening van milieukosten in de productiekosten en aanpassing van het consumptiepatroon.

Ook de commissie 2001 focust op het proces van individualisering en de gevolgen die dat proces heeft op de verhoudingen tussen burger, politiek en overheid. De commissie spreekt van een 'participatiemaatschappij', die kwalitatief hoogwaardig moet zijn en waarin ruimte geschapen moet worden voor nieuwe vormen van maatschappelijke verantwoordelijkheid van individuele burgers. Een inspirerende, vertrouwenwekkende overheid in een samenleving van mondige, zelfstandige burgers, waarin politieke partijen gericht zijn op het organiseren van maatschappelijke discussie, opinie en consensusvorming, zo schetst de commissie 2001 de toekomstige ontwikkeling.

Een schoon land, een helder bestuur

Omdat het conceptprogramma door de vervroegde verkiezingen veel sneller gereed moet zijn dan oorspronkelijk gepland was, wordt er een speciale stuurgroep gevormd met leden van zowel hoofdbestuur als programmacommissie. Door de recente ontwikkelingen is het milieu het belangrijkste onderwerp in het verkiezingsprogramma. Of beter gezegd: duurzame ontwikkeling. De Commissies 2000 en 2001 vervullen nu een dankbare rol. Veel van de standpunten van die commissies zijn terug te vinden in het verkiezingsprogramma.

Voor het congres gaan veel punten in het programma echter nog niet ver genoeg. Veel van de discussies op het verkiezingscongres hebben betrekking op de milieuparagraaf en menig programmapunt wordt daar nog verder aangescherpt. Het programma tracht de milieuproblematiek te integreren in de sociaal-economische besluitvorming. De economische ontwikkeling moet samenhang vertonen met de kwaliteit van het milieu, aldus de Democraten. Veel van de programmapunten van het D66 van zeventien jaar geleden blijken nog steeds actueel. De herziening van productie- en consumptiepatronen is daar een goed voorbeeld van. Na het rapport van de Club van Rome nam D66 reeds belangrijke passages hierover in het partijprogramma op.

De inleiding van het nieuwe verkiezingsprogramma ademt dezelfde sfeer als het verkiezingsprogramma 1986-1990, een sfeer waarin de houding in de politiek, individualisering en duurzame ontwikkeling centraal staan.[71]

In het programma wordt erkend dat een onzekere toekomst in het vooruitzicht ligt. Vertrouwde grenzen vervagen en enkele ontwikkelingen kunnen van beslissende invloed zijn voor de toekomst. 'De greep die gezin, gezindte en gewoonte tot voor kort op mensen hadden, neemt in snel tempo af. Mensen raken meer aangewe-

zen op zichzelf.' Voor de Democraten is dit een welkome ontwikkeling. 'Individualisering en internationalisering zijn onontkoombare processen', zo stelt de programma, 'D66 stelt daarbij vertrouwen in het vermogen en de bereidheid van vrije en vrijzinnige mensen.'

In de toekomst, zo stellen de Democraten, 'zullen de zelfstandige, weerbare, wezenlijk gelijk behandelde burgers niet langs elkaar heen leven, maar in samenwerking hun verantwoordelijkheden aanvaarden op grond van hun eigen vrije keuze. De oude, vrijwel gedachteloze sociale volgzaamheid zal vervangen zijn door sociaal verstand. Een beredeneerd, door goed onderwijs bijgebracht algemeen inzicht in de noodzaak van solidariteit in verdraagzaamheid. De nieuwe samenwerkingsverbanden die zulke burgers aangaan zullen zich voegen naar de actuele behoefte en gevoelig zijn voor de democratisch geuite verlangens van hun deelnemers: ze zullen dus weinig gemeen hebben met de vaak zo verstarde zuilen en koepels van het hedendaagse maatschappelijke middenveld. In die gelukte toekomst zal de overheid zich beperken tot een aantal kerntaken en die uitvoeren met grote zorgzaamheid, maar steeds een zo groot mogelijke ruimte latend aan de ontplooiing van persoonlijk en maatschappelijk initiatief.'

Hoewel in het programma erkend wordt dat dit ideaal waarschijnlijk nooit gerealiseerd zal worden, is dit het utopia van de Democraten: 15 miljoen D66'ers. Een onhaalbaar ideaal, dat echter zo tot de verbeelding van de Democraten spreekt, dat bovenstaande passage uit het verkiezingsprogramma vier jaar later integraal wordt overgenomen in het verkiezingsprogramma 1994-1998.

Om het gestelde ideaal toch iets dichterbij te brengen, is in het programma een aantal concrete voorstellen opgenomen die op korte termijn tot verbeteringen zouden kunnen leiden. Prioriteit hebben milieu, dat 'eindelijk bovenaan de politieke agenda' staat, onderwijs ('van levensbelang voor elke burger en de samenleving als geheel') en zorg en veiligheid (een kerntaak van de overheid).

Milieu krijgt van de Democraten het absolute primaat. 'Economische groei zal alleen mogelijk zijn binnen de randvoorwaarden die het ecologische systeem stelt.' Milieu moet het imperatief zijn en niet langer een onderwerp voor compromissen, zo stelt D66. De eis van duurzame ontwikkeling moet meetbaar en controleerbaar worden en zo een dwingende invloed laten gelden op het overheidsbeleid, maar ook op het handelen van burgers en bedrijven. Op dit terrein dient Nederland ook in internationaal verband het voortouw te nemen, zo bepleiten de Democraten.

Maar ook nu volgt de bekende waarschuwing: aan al die prioriteiten kan weinig worden gedaan en van alle beloften zal weinig terechtkomen als het logge bestuursapparaat niet wordt hervormd, het staatsbestel niet wordt vernieuwd en de politieke cultuur niet wordt veranderd. De 'onmacht van de politiek' moet worden opgeheven.

De Tweede-Kamerverkiezingen

Met de leus 'Kies Van Mierlo' voert D66 campagne, onder leiding van Ernst Bakker. Lange tijd is de campagne vrij rustig. De verkiezingsstrijd, door Van Mierlo omschreven als een wedstrijd Ajax-Feyenoord, draait vooral om de voormannen van CDA en PVDA, Lubbers en Kok. Dit keer is er ook geen sprake van turbulente verkiezingen, met grote winst of dramatisch verlies in het vooruitzicht. De peilingen beloven D66 al geruime tijd tien zetels in de Tweede Kamer, een bescheiden winst van één zetel. In de laatste week voor de verkiezingen komt daar plotseling verandering in. Nu de verkiezingen echt voor de deur staan, en de aandacht voor de verkiezingen alle media-aandacht voor zich opeist, blijkt de boodschap van D66 goed bij de (potentiële) kiezers over te komen. Dat is mede te danken aan de korte eindsprint die de Democraten in de campagne hebben ingebouwd. Vlak voor de verkiezingen wordt met een groep van vijftien Kamerkandidaten in vijf dagen heel Nederland doorkruist. Een intensief programma van werkbezoeken en verkiezingsbijeenkomsten, D66 wil 'overal' geweest zijn.

De Democraten krijgen loon naar werken: Op 6 september komt D66 als winnaar uit de verkiezingsstrijd naar voren: in de Tweede Kamer gaat de partij van negen naar twaalf zetels. Drie zetels winst betekent een groei van 30%. Het CDA blijft stabiel, de VVD levert vijf zetels in en de PVDA verliest er drie.

Na tweeënhalve periode in de oppositie acht D66 zich weer klaar om plaats te nemen op het pluche. Lijsttrekker Van Mierlo verklaart zich bereid om met CDA en PVDA aan een regering deel te nemen, maar dan wel alleen als daar inhoudelijke argumenten voor zijn. D66 is kwantitatief niet noodzakelijk en dus is er des te meer reden om dan pas aan een kabinet deel te namen als de partij daar politiek ook iets kan uitrichten.[72] Op terreinen waarop van de andere twee partijen niet veel te verwachten valt, waaronder de Democraten milieu, individualisering en de rol van de overheid rekenen, wil D66 van aanvullende waarde zijn. De Democraten zijn van mening dat de afgelopen periode pijnlijk duidelijk is geworden dat de cultuur in de Nederlandse parlementaire democratie is verziekt. De beleidsmatige inhoud en de bestuurlijke kwaliteit zijn daarvan de dupe. Bij monde van lijstaanvoerder Van Mierlo roepen de Democraten de andere partijen op om 'het vraagstuk van de politieke cultuur en de parlementaire democratie eens structureel op de agenda te zetten'.[73] D66 wil een trendbreuk in het beleid veroorzaken en daarvoor is het nodig dat de partij gaat meeregeren. De Democraten willen zo de hoofdpunten uit hun programma realiseren: de absolute prioriteit voor het milieu, de noodzaak om te investeren in het onderwijs, de infrastructuur, de volksgezondheid en andere zorgsectoren, het openbreken van patstellingen op terreinen van meer materiële aard als de euthanasie en de media, en het positief inspelen op de individualisering en het bevorderen van gelijke kansen.[74] Dit zal de inzet worden bij de kabinetsformatie.

Werkende weg eruit gewerkt

Na lang en uitbundig de verkiezingswinst te hebben gevierd, begint op *the day after* het spel om de formatie. Voortzetting van het tweede kabinet-Lubbers wordt na de verkiezingen hoogst onwaarschijnlijk geacht. Daarvoor heeft de VVD teveel verloren. D66 zal een centrum-rechts kabinet niet aan een meerderheid helpen. In de perscommentaren wordt dan ook een combinatie van CDA, PVDA en D66 gesuggereerd.[75]

Het D66-electoraat is verdeeld over de vraag met welke andere partijen D66 een regering moet vormen. Een kwart van de aanhang wil een coalitie tussen PVDA en D66, 19% kiest ervoor om deze combinatie aan te vullen met het CDA. De combinatie CDA-D66 krijgt de steun van 12% van de D66-kiezers en 10% kiest voor een zogenoemde 'paarse combinatie' van PVDA, VVD en D66. Een op de tien D66-kiezers wil dat de partij in de oppositie blijft en een coalitie van CDA en PVDA gaat regeren.[76]

D66 heeft een winst geboekt van 33% en getalsmatig heeft de partij recht op tussen 1 en 2 zetels in het kabinet. Het feit dat de partij zo sterk heeft gewonnen, maakt dat de Democraten erop hopen dat die 1,5 zetel naar boven zal worden afgerond. Bovendien voelt D66 er niets voor om met slechte een minister in het kabinet zitting te nemen. Met een minister kan de partij geen vuist maken en gelet op het feit dat de Democraten voor een Kamermeerderheid niet noodzakelijk zijn, is deelname met slechts een minister helemaal onwenselijk. D66 verlangt dus twee ministersposten.

Voor het realiseren van deze wens heeft Van Mierlo de steun van PVDA-leider Kok nodig, want alleen dan kan het CDA worden gedwongen een minderheidspositie te aanvaarden, zolang Van Mierlo en Kok zich maar niet door Lubbers uit elkaar laten spelen. Formele afspraken hierover tussen Van Mierlo en Kok zijn er niet, maar Van Mierlo gaat ervan uit dat Kok hem zal steunen. Een misrekening, zoals later zal blijken.[77]

Hoewel het CDA voor de verkiezingen bij monde van lijsttrekker Lubbers heeft verklaard D66 niet uit te willen sluiten als mogelijke coalitiepartner, is er van deze opstelling bij aanvang van de coalitiebesprekingen niets meer te merken. Lubbers staat alleen binnen zijn partij en al in de beginfase werpt het CDA een impliciete blokkade tegen de Democraten op. Terwijl PVDA en D66 adviseren een kabinet van CDA, PVDA en D66 tot stand te brengen, kiest het CDA voor een centrum-rechtse combinatie met VVD en D66. Als tweede keus zien de christen-democraten een centrum-linkse coalitie, maar dan wel zonder D66. Het standpunt van het CDA is duidelijk: liever niet met de Democraten, maar als het een centrum-rechts kabinet wordt, dan liever wel met D66, want een coalitie die slechts 76 zetels bezet en een sterke oppositiepartij als D66 daartegenover, dat is een te groot risico.[78]

Hoewel CDA-leider Lubbers er niet echt bezwaar tegen heeft om met PVDA èn D66 in zee te gaan, voelen veel CDA'ers, onder leiding van CDA-onderhandelaar De Vries, er niets voor om de Democraten bij de formatie te betrekken.[79] Bij elkaar opgeteld

zouden PVDA en D66 in de coalitie een progressieve meerderheid vormen, zo redeneren de christen-democraten. Dit zou voor grote problemen kunnen zorgen bij zaken als euthanasie.[80] Ook Hans van den Broek is sterk tegenstander van deelname van D66, mede omdat Hans van Mierlo dan kandidaat zou zijn voor Buitenlandse Zaken waar Van den Broek de CDA-kandidaat voor is.[81] CDA-leider Lubbers daarentegen wil D66 er liever wel bij hebben. Hij verwacht gemakkelijker te kunnen regeren met de Democraten in de coalitie dan in de oppositie, maar binnen zijn partij krijgt Lubbers geen steun.[82]

Lubbers krijgt van het staatshoofd de opdracht om de mogelijkheid van een centrum-links kabinet te onderzoeken, nadat de Democraten tijdens een informatieronde onder leiding van CDA'er De Koning hebben geweigerd om aan een centrumrechts kabinet deel te nemen.[83] Lubbers probeert deze opdracht opzettelijk te frustreren door te wijzen op het 'risico van onevenwichtigheid'[84] indien D66 bij een centrum-links kabinet wordt betrokken. Waar Lubbers op doelt is dat het CDA in een coalitie met PVDA en D66 in een minderheidspositie zou komen te verkeren. Dat moet worden rechtgetrokken en dus stelt Lubbers dat D66 best mag meedoen aan een centrum-links kabinet, maar dat kost de PVDA een minister.[85] Terwijl CDA-onderhandelaar De Vries middels zijn uitspraak dat 'werkende weg zal blijken of D66 weggewerkt wordt'[86], aangeeft D66 er eigenlijk helemaal niet bij te willen hebben, stelt Lubbers een verdeling van ministerposten in de verhouding 7-6-1 voor.

Voor D66 is dit meerderheidsstreven van het CDA onaanvaardbaar.[87] De partij heeft gelet de verkiezingsuitslag recht op 'anderhalve' minister en eist er twee, om te voorkomen dat het CDA in de positie komt waarin de partij in alle gevallen binnen het kabinet domineert. Bovendien blijft CDA-onderhandelaar De Vries hardnekkig weigeren om met D66 in zee te gaan. Voor hem, en vele CDA'ers met hem, is D66 de partij die lijnrecht tegenover het gedachtegoed van het CDA staat. Over euthanasie bijvoorbeeld, liggen de standpunten hemelsbreed uit elkaar. Maar ook de voorkeur voor een kabinet zonder het CDA steekt de christen-democraten. Voor het CDA is D66 de partij die hun macht wil breken. Het CDA kan zich deze houding aanmeten omdat op de achtergrond nog het alternatief van een CDA-VVD-kabinet meespeelt. Deze combinatie heeft weliswaar slechts een meerderheid van één Kamerzetel, maar kan door het CDA wel als drukmiddel worden gebruikt. Van Mierlo maakt zich buitengewoon kwaad over de machtspolitiek van het CDA. 'D66 is stelselmatig vernederd', verklaart Van Mierlo, die spreekt van een 'spastische anti-D66-houding van het CDA':

> 'Het CDA zegt in feite dat het in ieder kabinet recht heeft op overwicht. En legt dat als dictaat op aan anderen. Waar het om gaat is dat we weer met z'n allen in de kronkels moeten gaan liggen omdat een minderheid, het CDA, haar rechtsgevoel wil opleggen aan een meerderheid met een ander rechtsgevoel. In de houding van het CDA zie je elke keer dat dictaat. Het gaat ons nu te ver, de grens is bereikt. (...)

> We hebben zo lang mogelijk geprobeerd, binnen de grenzen van ons zelfrespect, constructief mee te blijven denken over zo'n coalitie. Van D66 kunnen geen essentiële concessies worden verwacht als het CDA ons geen vertrouwen geeft. (...) De overmacht van het CDA kan ik accepteren, maar ik hoef er niet aan onderdoor te gaan.'[88]

De verwachting van Van Mierlo dat Kok hem zal steunen blijkt ten onrechte te zijn. Binnen de PVDA is men ook geen voorstander van deelname van D66. De sociaaldemocraten willen na een lange oppositieperiode graag weer regeren. Als D66 aan de coalitie meedoet, zal de PVDA een post moeten inleveren, zo is men zich bewust. Veel PVDA'ers denken ook terug aan het kabinet-Den Uyl, toen D66 op sociaal-economisch terrein de kant van het CDA koos, en aan de kabinetten-Van Agt II en III, toen de Democraten de PVDA in hun ogen ook lieten vallen. Bovendien is D66 niet getalsmatig nodig voor een Kamermeerderheid.[89]

Daar komt nog bij dat Kok en Van Mierlo niet erg goed met elkaar kunnen opschieten.[90] Op het moment dat het erop aankomt, laat Kok Van Mierlo vallen. In een brief aan de informateur laat Kok weten dat voor de PVDA een zetelverdeling 7-6-1 bespreekbaar is.[91] De PVDA-leider wil hoe dan ook voorkomen dat zijn partij in de oppositie belandt en dat belang is van een hogere orde dan de wens van de Democraten om bij het kabinet te worden betrokken.[92] Voor de tweede keer in haar bestaan voelt D66 zich verraden door de altijd als natuurlijke bondgenoot gekenschetste PVDA. Na de afwijzing van de Progressieve Volkspartij door de PVDA in 1973 laten de sociaal-democraten D66 bij de formatie van 1989 opnieuw vallen.

Op 20 september kiest D66 definitief voor de oppositie.[93] Van Mierlo moet constateren dat er 'onvoldoende zicht bestaat op de totstandkoming van een stabiele coalitie tussen drie partijen, gebaseerd op wederzijds respect en vertrouwen.'[94] De keuze van D66 om de formatie de rug toe te keren oogst veel lof binnen, maar vooral ook buiten de partij. Op 21 september schaart het hoofdbestuur zich unaniem achter het besluit van de fractie.[95] Of er een direct verband bestaat, zal nooit duidelijk worden, maar in een maand tijd krijgt D66 er 1.500 nieuwe leden bij. Op het partijsecretariaat komen veel adhesiebetuigingen binnen, van mensen die het eens zijn met het standpunt van D66 en die zich geschokt voelen door de arrogantie van de macht van het CDA. Maar ook het machtsspel van de PVDA, die koste wat kost wil regeren, wordt fel bekritiseerd, niet in de laatste plaats doordat de Democraten de schuld van de uitkomst van de formatie met name ook bij de PVDA leggen.[96]

De stijgende lijn zet door

Het electoraat van D66 lijkt zich constant uit te bouwen. Een maand na de Tweede-Kamerverkiezingen blijkt D66 zich nog steeds in een sterk stijgende populariteit te mogen verheugen.[97] Op dat moment goed voor zeventien zetels blijkt dat de verkiezingen voor D66 eigenlijk te vroeg zijn gekomen en de partij op 6 september nog

niet op zijn hoogtepunt was. Deze groei zet door en begin 1990 voorspellen sommige peilingen 28 zetels voor de Democraten.[98] Met veel vertrouwen zetten de Democraten vanaf eind 1989 dan ook koers naar de gemeenteraadsverkiezingen op 21 maart 1990.

Deze gemeenteraadsverkiezingen zijn in die zin anders dan de voorgaande, dat het voor D66 de eerste raadsverkiezingen zijn op een tijdstip waarop de partij goed scoort in de kiezersgunst. Voorgaande raadsverkiezingen vonden telkens plaats als de partij electoraal in een dal zat (1974), op weg was in een dal te geraken (1982) of net begonnen was aan een opgaande lijn (1970, 1978, 1986). De partij heeft nu de kans om op brede schaal een achterban te verwerven. In plaats van winst aan de top kan dit keer de basis van de partij worden verbreed. Het realiseren van dit streven vraagt veel investeringen van de van oudsher slechte organisatie. De bestaande sympathie voor D66 moet worden omgezet in actief stemgedrag, maar ook het aanstaande kader moet worden getraind. Het budget voor de sterk op de lokale politiekgerichte campagne is zoals gebruikelijk mager.[99] Er is 130.000 gulden beschikbaar voor de verkiezingen, die zo belangrijk zijn voor het beeld van de partij en daarmee voor de rol die de partij landelijk in de oppositie speelt, een rol die wordt gekenmerkt door een onafhankelijke positie en een andere stijl van politiek bedrijven. Het is ook die houding in de politiek die de rode draad vormt van de D66-campagne.

Op 21 maart blijkt het succes groter dan verwacht. D66 behaalt 12,5% van de stemmen, omgerekend goed voor 19 zetels in de Tweede Kamer.[100] Dit is bijna een verdrievoudiging ten opzichte van gemeenteraadsverkiezingen vier jaar eerder. De vreugde over de uitslag is groot, de verbazing nog groter. In plaats van 233 raadsleden heeft D66 er na de verkiezingen 651. Op zo'n grote groei had niemand gerekend, ook veel kandidaten niet. Veel kandidaten merken tot hun verbijstering dat ze in de gemeenteraad zijn gekozen. Een meerderheid van de nieuwe raadsleden heeft op een of andere manier al ervaring opgedaan in de partij, maar een grote groep is volledig blanco tot volksvertegenwoordiger gebombardeerd. 'Ik betaalde contributie en las het blaadje, meer niet', is de reactie van sommige gekozen Democraten. Iedereen die wat voorstelde binnen de partij zit nu in de gemeenteraad. Voor de afdelingsbesturen en steunfracties moeten nieuwe mensen worden aangezocht en ingewerkt. Een luxeprobleem, volgens het hoofdbestuur, dat binnen twee dagen een spoedcursus 'Efficiënt werken in de Raad' op poten zet.

D66 heeft in slechts een minderheid van de Nederlandse gemeenten aan de verkiezingen deelgenomen. Met name in kleine plattelandsgemeenten en kleine stadjes op het platteland ontbrak D66 vaak op de kieslijst, terwijl de partij in de grote steden en forensengemeenten vrijwel overal heeft meegedaan. Het aantal gemeenten waar D66 wel op de lijst stond, is in vergelijking met vier jaar geleden niet gestegen, maar wel het aantal gemeenten waar D66 de kiesdrempel heeft gehaald en dus een vertegenwoordiging in de gemeenteraad heeft verdiend. Wel betekent dit dat de verdrievoudiging van de uitslag hoofdzakelijk voor rekening komt van de gemeenten waar D66 reeds een vertegenwoordiging in de gemeenteraad had.[101]

Ook nu is D66 met name sterk in de Randstad en relatief zwak in noorden, oosten en zuiden van het land. In 15% van de gemeenten kreeg D66 20% van de stemmen of meer. De verdrievoudiging van het aantal raadszetels betekent ook dat D66 als factor in de lokale politiek in potentie sterk zal toenemen. Mede van belang daarbij is dat D66 in veel gemeenten op de derde, tweede en in één geval (Den Helder) zelfs eerste plaats uit de stembus is gekomen, terwijl D66 vóór deze verkiezingen vrijwel overal de vierde of een lagere plaats bezette.[102]

'De cruciale vraag is of deze uitslag een piek is in het landschap of een opgang naar de hoogvlakte'.[103] Met deze woorden geeft Van Mierlo op de verkiezingsavond aan toch ook een beetje bezorgd te zijn over de grote winst bij de gemeenteraadsverkiezingen. 'Tot nu toe zijn we bij alle verkiezingen met kleine beetjes omhoog gegaan. Ik heb altijd gezegd, we moeten niet mikken op de grote uitschieters. Wat structureel komt, komt langzaam, nooit in een keer.'[104] Verwijzend naar de situatie in 1981, toen D66 ook in een keer veel won, wijst Van Mierlo erop dat de uitdaging niet is om een goede uitslag te behalen, maar dat de uitdaging juist uit een goede uitslag voortkomt.

Toch biedt de goede uitslag vooral kansen. Van Mierlo verwijst naar 1981, toen de winst landelijk werd behaald en geïnvesteerd in het kabinet-Van Agt II. Nu is de winst in 1989 ook aan de top behaald, maar wordt het met deze verkiezingsuitslag aan de basis geïnvesteerd, aldus Van Mierlo. Daarmee wordt de basis van de partij aanzienlijk verbreed en dat is een belangrijk winstpunt. De kans dat een crisis op landelijk niveau deze basis weer tenietdoet is aanzienlijk kleiner. Een belangrijke graadmeter zullen de verkiezingen voor de Provinciale Staten worden, die in 1991 worden gehouden. Dan zal blijken of de uitslag bij de gemeenteraadsverkiezingen een uitschieter is geweest of dat D66 zich definitief gevestigd heeft.

Wat D66 in 1989 op landelijk niveau gebeurde, gebeurt nu op veel plaatsen in de gemeenten. In veel gemeenten wordt de winst van D66 niet omgezet in bestuurlijke verantwoordelijkheid. D66 lijdt onder het eigen succes. De partij heeft te kampen met een gebrek aan bestuurstraditie. In veel plaatsen heeft de partij nog nooit in het college van burgemeester en wethouders gezeten en slechts kleine fracties in de gemeenteraad gekend. Nu treden ineens veel onervaren Democraten aan, waarvan sommigen zelfs een kans hebben op bestuursverantwoordelijkheid als wethouder. Voor potentiële coalitiepartners kan dit een reden zijn om niet met de Democraten in zee te gaan. In Almere, waar D66 de tweede partij is, staan de onderhandelaars van D66 na tien minuten weer buiten. In Leiden, waar D66 is verviervoudigd, wordt de partij niet betrokken bij de collegeonderhandelingen, en ook in Rotterdam, waar de partij van twee naar zeven zetels is gegaan, wordt de partij buiten het college gehouden.

Op 2 februari 1991 gaat onder leiding van Ernst Bakker de campagne voor de Provinciale-Statenverkiezingen van start. D66 borduurt voort op de leus van 1989 met 'Een schone provincie, een helder bestuur', waarmee de lijn van de landelijke profilering

van D66 wordt voortgezet op het provinciale niveau. De verkiezingen zijn een eerste grote tussenbalans na de landelijke verkiezingen van 1989. Een beoordelingsmoment van een kabinet dat halverwege de rit is. Voor D66 een moment om te toetsen of de koers van de partij aanslaat. De uitdaging is om een behoorlijk deel van het electoraat dat bij de gemeenteraadsverkiezingen op de partij heeft gestemd vast te houden. Als blijkt dat die uitslag een piek is geweest, dan zal dat beeld blijven hangen en zit een doorgaande groei er waarschijnlijk niet in.

Die angst is echter onterecht. Opnieuw vertoont de uitslag van de verkiezingen een enorme verschuiving in de politieke verhoudingen in Nederland. D66 boekt de zevende verkiezingsoverwinning in successie. Voor de Democraten is het succes nog groter dan werd gehoopt. D66 stijgt van 45 naar 166 Statenzetels, meer dan een verdrievoudiging en behaalt daarmee een nieuw historisch hoogtepunt. De uitslag is tevens goed voor liefst twaalf D66-senatoren in de Eerste Kamer.

De uitslag lijkt een bevestiging van de structurele positie van D66 als middelgrote partij. 82% van de mensen die bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1989 op D66 stemden, doet dat nu weer. De uitbreiding van het D66-electoraat gaat gepaard met een verbreding: ook onder de minder goed opgeleiden en minder goed verdienende kiezers krijgt de partij meer aanhang.[105] De winst is afkomstig van alle andere partijen, alle religies, inkomensgroepen en leeftijden. D66 wint sterk in de noordelijke provincies. De verklaring hiervoor is mogelijk gelegen in de neergang van de PVDA, aangezien de winst met name in (voormalige) PVDA-bolwerken plaats vindt. D66 wint met name daar waar bij de Provinciale-Statenverkiezingen van 1987 nog een slecht resultaat werd geboekt. Kreeg D66 bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989 nog in 'slechts' 15 gemeenten 20% of meer van de stemmen, dit keer is dit in maar liefst 50 gemeenten het geval. Bij de gemeenteraadsverkiezingen vorig jaar was de partij alleen in Den Helder de grootste, een jaar later is ze dat in tien gemeenten, waaronder Leiden, Den Helder en Zoetermeer. In veel gemeenten is D66 de VVD als derde partij gepasseerd.[106] Maar evenals bij de gemeenteraadsverkiezingen een jaar eerder hebben de Democraten ook nu moeite met het omzetten van de verkiezingswinst in bestuursverantwoordelijkheid. In Utrecht, Flevoland en Limburg wordt D66 buiten het college van Gedeputeerde Staten gehouden.

Constructieve oppositie

Uit een opiniepeiling op 18 april 1991 blijkt dat D66 is uitgegroeid tot de tweede partij van Nederland. Na het CDA (49 zetels) is D66 nu goed voor 32 zetels, PVDA voor 31 en de VVD voor 24. De trend die in 1986 werd ingezet, zet zich dus voort. In 1986 steeg de partij van zes naar negen zetels, in 1989 van negen naar twaalf, de gemeenteraadsverkiezingen waren omgerekend goed voor achttien zetels, de Provinciale verkiezingen voor 24 en de huidige peilingen geven dus liefst 32 zetels aan.

Een belangrijke factor in de stijgende populariteit van D66 is de wijze waarop de partij vanaf 1989 oppositie voert. De Democraten voeren geen oppositie *tegen*, maar

vóór het beleid van het kabinet-Lubbers-Kok. Dit concept is ontstaan nadat de partij in 1989 uit de formatie was gewerkt. D66 wilde toen aan een centrum-links kabinet deelnemen teneinde een progressief beleid te realiseren. Omwille van hun respectievelijke machtsposities hebben CDA en PVDA ervoor gezorgd dat D66 in de oppositie belandde, maar daarmee is het streven van de Democraten naar het progressieve beleid niet verdwenen. In plaats van zelf vorm te geven aan dit progressieve beleid voert de partij nu 'oppositie voor een progressief beleid'. Dat is wat anders dan oppositie voor het kabinet, zoals dit vaak wordt uitgelegd. D66 wil de toetssteen zijn van het kabinet. Voert het kabinet het juiste, lees: door D66 gewenste, progressieve beleid, dan kan het kabinet op de steun van de Democraten rekenen. Wijkt het kabinet hiervan af, dan voert D66 oppositie voor het beleid dat het kabinet had moeten voeren, zo is het idee. Deze wijze van oppositie voeren, een oppositiepartij die het beleid toetst van een kabinet waar zij voor is, is nieuw in de Nederlandse politiek.

Wanneer de regering van Lubbers in 1991 met voorstellen komt om de WAO fors te saneren, verandert echter de houding van D66 ten opzichte van het kabinet. In de kabinetsvoorstellen wordt gepleit voor het snoeien in duur en hoogte van de WAO-uitkeringen. Voor D66 is dit idee onacceptabel. Onrechtvaardig en niet effectief, zo typeren de Democraten de voorstellen. Het probleem is volgens D66 dat mensen te makkelijk in de WAO komen en te moeilijk eruit. De coalitie zou dus een volumebeleid moeten voeren, aldus de Democraten. De WAO-kwestie veroorzaakt verdeeldheid in de coalitie en binnen de coalitiepartijen, reden voor D66 om te wijzen op het gebrek aan bestuurskracht van het kabinet. De constructieve oppositie maakt plaats voor het streven het kabinet-Lubbers zo snel mogelijk weg te krijgen. Volgens de Democraten zijn de omstandigheden sinds het aantreden van de regering zo veranderd dat een nieuw regeerakkoord nodig is, inclusief een nieuw mandaat van de kiezers. 'De legitimatie van het kabinet is sterk gedevalueerd', concludeert Van Mierlo op het najaarscongres van zijn partij. 'We zullen het kabinet zakelijk op zijn daden beoordelen, maar hechten niet meer aan zijn voortbestaan. Daarvoor zijn we te zeer teleurgesteld.'[107] Alleen de angst voor de verkiezingsuitslag houdt het kabinet nog bijeen, concludeert Van Mierlo. D66 heeft vooral kritiek op de manier van regeren van het kabinet. De regering voldoet niet eens aan zijn eigen doelstellingen. 'Het kabinet is van niemand. Het hangt in de lucht. Er is bijna geen grote zaak te vinden waar de twee regeringspartijen het over eens zijn. Straks heeft iedereen in Nederland een verplichte legitimatie, behalve het kabinet'[108], stelt Van Mierlo tijdens het voorjaarscongres van zijn partij.

Van Mierlo is ongeëvenaard in het vertolken van de rol die D66 in de Nederlandse politiek wil spelen. De partijleider weet de positionering van de standpunten van D66 keer op keer op een heldere en aansprekende wijze te verwoorden:

> 'Iedereen weet dat de maatschappij heel snel verandert. Maar de structuren die de politiek heeft om die maatschappij te besturen veranderen praktisch niet.

Dat levert knelpunten op. Maar de macht is niet bereid om de beddingen waaruit zij is voortgekomen, en de spelregels, te veranderen. Het zelfreinigend vermogen van de macht is vrijwel nul. Daar horen niet alleen de regels toe voor het verwerven van macht, maar ook de gevestigde instituten, zelfs als zij zich hebben overleefd.[109]

'Waar het om gaat is dit: terwijl de klassieke tegenstellingen aan scherpte verliezen, is een serie nieuwe vraagstukken prominent op de voorgrond getreden. Die creëren nieuwe tegenstellingen, maar die lopen dwars door de gevestigde politieke partijen heen. (...) De klassieke ideologieën hebben aan betekenis ingeboet, maar de idealen van toen moeten nog steeds gekoesterd worden. Dat doet D66 ook: we zijn niet ideologisch, wel idealistisch. Tegelijkertijd moet je beseffen, dat die idealen intussen bijna gemeengoed zijn geworden. Politieke partijen hebben dan ook niet langer het exclusieve recht zich een bepaald ideaal toe te eigenen. Niemand heeft dat recht.'[110]

'Niet D66, maar de maatschappij zelf heeft -meer dan wij konden vermoeden- onze analyses van vijfentwintig jaar geleden waargemaakt. (...) Essentieel in onze benadering is dat we niet de pretentie hebben op ieder terrein betere oplossingen aan te dragen, maar dat door verbeteringen van de democratie en het bestuur iedereen in staat zal zijn de problemen beter op te lossen. (...) De wijze waarop D66 in de Tweede Kamer inhoud geeft aan de rol van oppositiepartij, is denk ik belangrijk voor het beeld dat de mensen van ons hebben. Voor D66 is oppositievoeren iets anders dan voortdurend roepen dat alles verkeerd gaat en alles beter kan. Dat doen we dus niet.'[111]

Met een symposium over de veranderde rol van politieke partijen (op 20 september) en een daverend feest (op 2 november) viert D66 eind 1991 haar vijfentwintig jarig bestaan. Op 2 november is de Theaterzaal in hotel Krasnapolsky te klein voor de ruim 2.000 feestvierders. In allerijl wordt ook de Koepelzaal van het Sonestahotel erbij gehuurd en met een straalverbinding in contact gebracht met Krasnapolsky.

Mede als gevolg van het conflict over de sanering van de WAO in 1991 raakt de PVDA in een crisis waarbij de partij de helft van haar aanhang verliest. Tegelijkertijd schiet D66 in de peilingen als een komeet omhoog. In de media wordt de vraag al geopperd of Hans van Mierlo de volgende premier van Nederland zal zijn.

Hoe groter D66 wordt, des te bedreigender is de partij en dus komt D66 steeds meer onder vuur te liggen. D66 is alleen Van Mierlo, D66 durft geen duidelijke standpunten in te nemen, D66 is alleen staatkundige vernieuwing. Het zijn de oude, versleten verwijten, maar de beeldvorming rond de Democraten houdt zichzelf aardig in stand. Steeds vaker krijgen de Democraten het verwijt te horen dat D66 eigenlijk maar uit één man bestaat, dat de partij bestaat bij de gratie van Van Mierlo. Uiteraard vinden de Democraten dat zelf een miskenning van de partij, van

de mensen die de partij draaiende houden en van de D66-kiezers. 'Als D66 niet meer zou zijn dan de lijst-Van Mierlo, zou ik mijn naam niet aan die partij willen verbinden'[112], zegt Van Mierlo in 1991. Maar de dominante positie blijft een geliefd onderwerp voor de buitenwereld. Door Van Mierlo aan te vallen, wordt zijn partij schade toegebracht, zo is de strategie van hen die de groei van D66 met argusogen gadeslaan. Is er leven na Van Mierlo, is een vraag die veelvuldig wordt gesteld. Op het partijcongres in 1990 geeft de partijleider zelf het antwoord: 'Voor mij niet, voor jullie wel.'[113]

Toch zijn er ook Democraten die bevreesd zijn voor de afhankelijkheid van Van Mierlo. Gerrit-Jan Wolffensperger signaleert begin 1987 reeds dat D66 niet kan bestaan bij de gratie van Van Mierlo alleen. De tweede man in de D66-fractie vindt dat het beeld van de partij moet worden versterkt wil de partij een blijvende factor zijn.[114] In november 1992 herhaalt Wolffensperger zijn waarschuwing. Van Mierlo is in de beeldvorming voor D66 te belangrijk, zo meent hij, en dat brengt op de langere termijn een gevaar met zich mee. Wolffensperger meent dat de continuïteit van D66 in gevaar komt als de partij niet duidelijk wordt neergezet en de mensen om Van Mierlo niet meer aandacht krijgen.[115]

De partijleider zelf voelt niets voor een publieke discussie over zijn opvolging. Toch noemt Van Mierlo in 1993 Wolffensperger als zijn mogelijke opvolger.[116] Ook Jacob Kohnstamm, derde op de D66-lijst, komt volgens de partijleider in aanmerking. Maar van het 'klaarstomen' van een opvolger wil Van Mierlo niets weten. 'Het idee dat iemand een lange aanloop moet nemen voordat hij of zij partijleider kan worden, wordt weersproken door de praktijk. Alle mensen die een lange aanloop hebben genomen, hebben tijdens die aanloop hun benen gebroken', zo zegt hij in 1995.[117]

Als iedereen erop blijft hameren dat D66 onduidelijk is en weinig concrete standpunten of vernieuwende ideeën heeft, dan gaan de Democraten dat zelf ook geloven, zo heeft de geschiedenis geleerd. De vraag is echter of er in die kritiek niet een klein stukje waarheid schuilt. D66 functioneert op het eerste gezicht goed en de peilingen zijn uitermate gunstig voor de Democraten. Maar in de periode dat de D66-fractie in de Tweede Kamer redelijk succesvol oppositie voert, ontstaat onderhuids een sluimerend en langzaam oprukkend probleem dat lang genegeerd wordt. De ideeënvorming stagneert.

Werken aan ideeënvorming

'Dat programma van ons is zó dik. Het staat hartstikke vol met wat er allemaal moet gebeuren. Wat is er dan onduidelijk? Er is nog nooit iemand geweest die heeft kunnen aantonen dat wij onduidelijker zijn dan andere partijen', zo stelt

partijleider Van Mierlo eind 1991, als D66 voor de zoveelste maal het verwijt te horen krijgt onduidelijk te zijn.[118]

Na een jaar hard werken en twee succesvolle verkiezingen is het tijd om stil te staan bij de politieke strategie, de politiekinhoudelijke en organisatorische toekomst. In januari 1990 is het vice-voorzitter Thom de Graaf die als eerste het debat over de politieke plaatsbepaling van D66 aanzwengelt.[119]

D66 leeft op te grote voet, aldus De Graaf. 'De pretenties van de partij als grote politieke stroming en als centrum van politieke vernieuwing en intellectuele creativiteit, verhouden zich in het geheel niet tot de uiterst smalle electorale basis.' De partij heeft een te kleine professionele staf, elk jaar heeft de partij weer last van een benarde financiële situatie, en de in de partij aanwezige 'kennis en kunde' is niet georganiseerd. De Graaf neemt in zijn stuk afstand van de dreigende zelfgenoegzaamheid. 'D66 wordt, zowel door de inhoud van de politiek als door een vergroot zetelaantal nu duidelijk als een van de vier grote partijen in ons land ervaren', zo stelt De Graaf vast. Dat schept verwachtingen. Tegelijkertijd brengt de positie van D66 in de Tweede Kamer een zeker spanningsveld met zich mee. 'D66 in de oppositie bij een centrum-links kabinet, tezamen met rechts-liberalen die we graag op afstand houden. Dat is een positie die moeizaam kan zijn maar ook uitdagend.' De Graaf wijst op de noodzaak de unieke en noodzakelijke positie van D66 te blijven benadrukken: 'In deze oppositieperiode zal D66 inhoudelijke thema's verder moeten uitdiepen respectievelijk nieuwe problemen moeten verkennen.'[120]

Het hoofdbestuur is het met deze analyse van De Graaf eens, zo blijkt tijdens de vergadering op 20 januari 1990.[121] Al enige tijd bestaat er onvrede over de wijze waarop in de partij politiek relevante nieuwe ideeën en oplossingen worden gegenereerd, de fracties worden geadviseerd en kennis onder de leden wordt aangeboord. In 'Schets van een mogelijke toekomstige werkwijze voor het beter organiseren van de kennis en ideeënvorming in de partij'[122] worden daarom aanbevelingen gedaan om de knelpunten op te lossen. De conclusies zijn scherp: er is 'geen goede overlegstructuur aanwezig voor het bepalen van de interne (politieke) agenda van D66', de 'aard, kwaliteit en werkwijze van SWB-werkgroepen is zeer verschillend.'[123] Nu de Gideonsbende van weleer meer bestaat uit hardwerkende volksvertegenwoordigers, lijkt de ontwikkeling van nieuwe en vernieuwende ideeën in de knel te komen. Een betere organisatie en werkwijze zijn nodig.

Vier maanden na de vingerwijzingen van De Graaf komt het hoofdbestuur met de notitie 'Politiek debat binnen D66 en de rol van het HB'[124] van secretaris-politiek Hans Jeekel. In de notitie wordt gesteld dat het politieke debat op dat moment ontbreekt binnen D66. Jeekel constateert dat op lokaal niveau hard wordt gewerkt en gediscussieerd over lokale onderwerpen in en rond de gemeenteraadsfracties. Maar op nationaal niveau is de Tweede-Kamerfractie eigenlijk de enige politiekinhoudelijke actor. De fractie maakt gebruik van haar eigen deskundigennetwerk en het kader van het SWB, de Adviesraad richt zich met name op het hoofdbestuur. Twee oorzaken van het gebrek aan debat worden aangewezen: 'Allereerst nodigt de alge-

mene politieke malaise niet uit tot engagement. De politiek benadert vraagstukken vanuit een bureaucratisch georiënteerd perspectief, wat nou eenmaal niet uitnodigt tot politiek debat.' En: 'Voor D66 is vervolgens relevant dat de kaders waarbinnen dit politieke debat in het verleden wel werd gevoerd, niet of nauwelijks meer zo functioneren. Voor geïnteresseerde leden ontbreken de platforms voor ideeënuitwisseling en ideeënvorming.'[125] Omdat het element van vrije en inhoudelijke politieke discussie binnen D66 eigenlijk nergens is gewaarborgd, wordt voorgesteld om zogenaamde 'podia voor ideeënvorming' in het leven te roepen. De regio's lenen zich het beste voor het politieke debat, aldus Jeekel. De *bottom-up*-methode (vanaf de lokale afdelingen) is volgens Jeekel illusoir, *top-down* vindt praktisch niet plaats en wordt op veel plaatsen niet gewenst.

Nieuwe lijnen

In november 1992 schrijft *NRC Handelsblad*:

> 'D66 heeft meer dan andere partijen een niet-professionele maar uiterst charmante vrijwilligersorganisatie. Het hoofdbestuur, de organisatorische *backbone* zal slagvaardiger en besluitvaardiger moeten kunnen opereren.'[126]

De Democraten beseffen dit ook en dus wordt eind 1992 door het hoofdbestuur een werkgroep ingesteld om een analyse van de partijorganisatie te maken. In oktober 1993 verschijnt het rapport van deze Werkgroep Partijorganisatie (POR). Het doel van de analyse is om een beeld te krijgen van hoe de gewenste professionalisering van het partijapparaat geïntegreerd kan worden in de informele vrijwilligersorganisatie die de partij thans is. De problemen met de partijorganisatie bestaan kennelijk nog steeds. Volgens Wim Vrijhoef, partijvoorzitter en vijf jaar eerder voorzitter van de Commissie Partijstructuren, de directe voorganger van de werkgroep POR, zit deze problematiek in de genen van de Democraten:

> 'Het heeft alles van doen met de aard van de partij. D66'ers ontwikkelen veel ideeën en ze stellen zich in de partij actief en enthousiast op. Maar, al zijn ze niet wars van verbeteringen in de organisatie, ze willen niet worden ingekaderd. Goede politieke verhalen staan bij hen voorop en of die gedachten worden ontwikkeld vanuit een al of niet professioneel partijapparaat vinden zij minder belangrijk.'[127]

Kennelijk valt het de Democraten niet aan hun verstand te brengen dat een gedegen partijorganisatie nodig is voor het ontwikkelen van die goede ideeën. De eigen doelstellingen zouden veel beter tot hun recht komen wanneer de partij beter, dus strakker georganiseerd zou worden. Maar ook de werkgroep POR durft het niet aan om fundamentele hervormingen in de partijorganisatie door te voeren. De werkgroep

komt tot de conclusie dat de kenmerkende punten in de D66-organisatie, het informele karakter en het *one-man-one-vote*-systeem, gehandhaafd moet blijven. De werkgroep vindt het belangrijker dat D66 zich meer gaat richten op de 'vrije, ongebonden, en keer op keer te veroveren kiezer'[128]. De partijleden zijn weliswaar belangrijk voor de rekrutering van kader, het formuleren van programmapunten en de invulling van vertegenwoordigende functies, zo redeneert de werkgroep in zijn rapport, maar de kiezers moeten in de werkwijze van de partij meer aandacht krijgen.

Eerder in 1993 heeft de Algemene Ledenvergadering voorstellen van het hoofdbestuur verworpen, die de besturen van de partijgeledingen meer bevoegdheden hadden moeten geven. Door besturen het recht te geven om voorstellen voor het verkiezingsprogramma te doen, wilde het hoofdbestuur het gewicht van de besturen vergroten en zo het werk in die besturen aantrekkelijker maken. Maar deze cultuuromslag wordt door het congres niet geaccepteerd. De partijleden scharen zich achter de Adviesraad, dat een negatief advies over de hoofdbestuursvoorstellen had gegeven. Wat betreft de organisatie ligt het primaat bij de besturen, het politieke primaat ligt bij de fracties en de ledenvergaderingen.[129]

Eén nieuwtje wil het congres in navolging van de werkgroep POR wel invoeren: het congres nieuwe stijl, 'een weekend vol actualiteit, ontmoeting, muziek, informatie, moties, drama, discussie, markt, cultuur, inspiratie, actie, scholing, verbroedering, ontspanning en dans, en dat allemaal tegen het licht van politiek en D66.'[130] Op 30 en 31 oktober 1993 wordt het eerste congres-nieuwe stijl gehouden.

Naar aanleiding van het rapport 'Nieuwe lijnen' houdt de partijtop op 14 en 15 januari 1994 een evaluatieweekend.[131] Ook nu bestaat er in de partijtop consensus over de ongestructureerdheid en de frustraties die daaruit voortvloeien. De D66'ers in de afdelingen zijn te weinig geschoold en de afdelingen worden gekenmerkt door slechte ondersteuning, een grote mate van vrijblijvendheid, geen selectie en weinig organisatorische bestuurskracht. De regio's worden gedomineerd door de grote afdelingen, lijden onder een slechte communicatie, en genieten slechte politiekinhoudelijke ondersteuning. Ook is de partij nog steeds teveel Randstadpartij. Op alle niveaus zijn de fracties (te) dominant, besturen moeten niet politiekinhoudelijk bezig zijn, maar wel zorgen dat issues op de politieke agenda worden geplaatst. De gehele partij moet meer extern gericht zijn om in te spelen op problemen in de maatschappij.

Het rapport ontvangt op het punt van de analyse weliswaar steun van het bestuur, maar kritiek is er op de oplossingen die de commissie aandraagt. Vooral de Tweede-Kamerfractie is negatief. Vooral ook omdat de analyse in het rapport zo scherp is gesteld, dat het als openbaar stuk niet geschikt is. Na de eerste versie van 'Nieuwe lijnen' volgt dan ook een 'gekuiste versie'[132]. Op last van het hoofdbestuur moet de commissie de 'beladenheid' van het rapport halen.

De opvolger van de werkgroep POR (POR/La Hey genoemd) komt medio 1994 met het rapport 'Openheid en democratie gewaarborgd'.[133] Ook uit dit rapport blijkt de interne communicatie (wederom) het centrale probleem te zijn:

'D66'ers houden niet van vaste, centraal opgestelde regels. Eigen verantwoordelijkheid is ook een belangrijke randvoorwaarde om een grote betrokkenheid van leden te realiseren. Deze structuur heeft tot gevolg dat bestuurders, fracties en commissies die bevoegdheden en verantwoordelijkheden zelf invulling geven. Gevolg is wel dat binnen de groep zelf en daarbuiten niet altijd duidelijk is wat er door anderen binnen de partij van het orgaan verwacht wordt en in welke verhouding het staat tot andere organen.[134] (...)

'De grote eigen verantwoordelijkheid binnen alle gremia en de mate van decentralisatie staat garant voor een openheid en flexibiliteit die gekoesterd moet worden. De ruimte die een nieuw lid in D66 krijgt is een groot goed. Om deze reden is dan ook niet gekozen voor een sterke aanpassing van de formele structuur van de partij.'[135]

De werkgroep zoekt het meer in het beter benutten en coördineren van de energie om gezamenlijke doelen te bereiken. De werkwijze van iedereen individueel moet op de helling. Tegen de bedoeling in bestaat te vaak de indruk dat een kleine gesloten club de zaken regelt. Het gevaar van teleurstelling en afhaken ligt daarbij op de loer. 'Als te veel zaken op te veel verschillende plaatsen besproken, besloten of heroverwogen worden, is de stand van zaken niet meer herkenbaar'[136], zo wordt geconcludeerd. Volgens het rapport dient het hoofdbestuur (alsook de besturen van lagere geledingen) meer invulling te geven aan hun rol in de organisatie van de meningsvorming. De afbakening tussen de taak van bestuur en fractie is (in alle geledingen) onhelder.

De Tweede-Kamerfractie erkent dat er een spanningsveld bestaat tussen hoofdbestuur en fractie, met name door de regeringsdeelname 'waarbij de fractie genoodzaakt is tot het sluiten van compromissen en dus af te wijken van het verkiezingsprogramma, terwijl het hoofdbestuur juist dat verkiezingsprogramma dient te bewaken.'[137] Wederzijds begrip voor elkaars handelen en onderling contact worden noodzakelijk gezien. De Tweede-Kamerfractie is tegen het voorstel van La Hey c.s. om het hoofdbestuur jaarlijks functioneringsgesprekken te laten voeren met Tweede-Kamerleden. Hoofdbestuur en fractie staan, zo stelt ook de werkgroep, op voet van gelijkwaardigheid en functioneringsgesprekken daarmee op gespannen voet. Bovendien functioneren volksvertegenwoordigers zonder last of ruggespraak.[138]

De nadruk in het rapport van POR/La Hey ligt echter op het organiseren van het politieke debat, het slagvaardiger maken van de organisatie, het verbeteren van opleiding en scouting en maatregelen als het opzetten van een kennis- en kundebank.[139] In 1995 zal het eindrapport 'D66: ruimte voor politiek' verschijnen.[140]

Een kabinet zonder CDA?

D66 is van oorsprong een doorbraakpartij, een partij die zich tot doel stelde de vastgeroeste partijverhoudingen te doorbreken. Sinds de totstandkoming van het CDA

richt die doorbraakgerichtheid van D66 zich met name op die concentratie van confessionele partijen, die zich door hun verbond een stevige positie hebben verworven in het politieke spectrum. Al meer dan zeventig jaar zijn de confessionelen voortdurend aan de macht en D66 is dit een doorn in het oog.

In de strategieresolutie voor de verkiezingen in 1981 is voor het eerst een streven naar het doorbreken van de macht van de confessionelen zichtbaar. In de resolutie wordt nog wat voorzichtig gesteld dat een coalitie van PVDA, VVD en D66 op dat moment weliswaar niet erg waarschijnlijk is, maar dat dit niettemin de tweede keus is voor D66 waar het gaat om regeringssamenwerking. Op de achtergrond spelen de informele gesprekken tussen vertegenwoordigers van PVDA, D66 en VVD mee, die sinds 1977 in het Haagse hotel Des Indes worden gehouden. Het praktisch nut van dit Des Indesberaad wordt lange tijd betwijfeld maar de gesprekken zijn wel betekenis voor verhouding PVDA-VVD. De absolute wederzijdse uitsluiting kan wellicht tot het verleden gaan behoren. Vooralsnog weet het CDA de antipolen VVD en PVDA echter effectief uit elkaar te houden. Op het voorjaarscongres in 1982 stelt fractievoorzitter Brinkhorst vast dat de kloof tussen PVDA en VVD weliswaar groter lijkt te worden, maar dat D66 desalniettemin moet blijven knokken voor de doorbreking van de 'geblokkeerde politieke verhoudingen'[141]. Ook Brinkhorsts opvolger als fractievoorzitter Engwirda ziet een rol voor D66 in een kabinet zonder het CDA. Eind 1984 erkent hij dat een aantal verschillen tussen PVDA en VVD een samenwerking tussen die twee partijen nog in de weg staat, maar Engwirda ziet voor D66 een rol als bruggenbouwer weggelegd. D66 zou zo'n samenwerking ondanks de bestaande verschillen mogelijk moeten maken.[142]

Vanaf 1986 is het Van Mierlo die het streven naar een kabinet zonder het CDA levend houdt. Zo'n coalitie moet een reëel alternatief zijn voor een kabinet mèt het CDA. Maar dan moeten wel PVDA en VVD bereid zijn elkaar niet langer uit te sluiten, want zolang dat het geval is, krijgt het CDA de macht op een presenteerblaadje aangereikt. De vanzelfsprekendheid van de macht van het CDA wordt door toedoen van VVD en PVDA instandgehouden. Het zijn deze partijen die beurtelings het CDA aan een regeerbare meerderheid helpen en vervolgens worden gemarginaliseerd omdat ze naast het machtige CDA de in de oppositie geuite pretenties niet kunnen waarmaken. Een klein lichtpuntje biedt de PVDA-nota 'Bewogen beweging' halverwege 1988, waarin de mogelijkheid van een PVDA-VVD-D66-coalitie wordt opengehouden. Tegelijk schuift de VVD onder Voorhoeve steeds verder op naar rechts. De VVD-nota 'Liberaal bestek' is een zeer conservatief liberaal stuk. Op het D66-congres in oktober 1988 wordt echter opnieuw een oproep gedaan aan VVD om een coalitie met de PVDA mogelijk te maken. Op 24 maart 1992 presenteren de jongerenorganisaties JD, JOVD en JS een gezamenlijk 'paars' regeerakkoord. Met het Paars Akkoord willen de jongerenorganisaties aantonen dat de programmatische verschillen tussen de PVDA, VVD en D66 overbrugd kunnen worden. De jongerenorganisaties nemen hiermee een voorschot op een toekomstige samenwerking tussen PVDA, VVD en D66.

Dé manier waarop de Democraten de monopolistische machtspositie willen doorbreken, is door de boodschap uit te dragen dat de kiezer D66 zo groot mogelijk

moet maken, zodat de partij nodig is voor de vorming van een kabinet.[143] D66 affi-cheert zich dan ook steeds meer als de nieuwe middenpartij van Nederland, als hèt niet-confessionele alternatief voor het CDA. Een kabinet met Van Mierlo als premier en Kok en Bolkestein als vice-premiers, het is de droom van veel Democraten en tevens de grootste nachtmerrie van het CDA.

De andere partijen beseffen ook dat D66 in toenemende mate een potentiële regeringspartner aan het worden is. In de PVDA gaan stemmen op om de relatie met D66 te wijzigen, een geïnstitutionaliseerd overleg in het leven te roepen en wellicht gezamenlijke uitgangspunten te formuleren. Tegelijkertijd pleiten VVD-prominenten voor een fusie tussen VVD en D66. De liberalen hebben duidelijk naar de opinie-peilingen gekeken, die voorspellen dat D66 bij eventueel te houden verkiezingen groter wordt dan de VVD. De Democraten betitelen de aanzoeken van PVDA en VVD als 'lichtelijk bizar'. Het is bovendien een modeverschijnsel, dat weer afgelopen zal zijn zodra het met D66 een keer slechter gaat.[144]

De Tweede-Kamerverkiezingen in 1994 zijn voor D66 hèt moment waarop de definitieve doorbraak moet plaatsvinden. Bij de start van de campagne geeft Van Mierlo nog eens aan waarom de Democraten er zo op zijn gebrand om het CDA uit haar machtspositie te verdrijven. Er moet een andere politieke mentaliteit komen, zo menen de Democraten.

> 'Er is een kardinaal verschil tussen het CDA en D66. Het CDA vermaant in eerste instantie de burger. D66 in eerste instantie de overheid. Het CDA zegt: individualisering kweekt egoïsten. D66 zegt: onderdrukking van individualisering kweekt egoïsten. Het CDA zegt: normen en waarden moeten worden hersteld. D66 zegt: dat is waar. Maar laat de overheid ze eerst zichtbaar maken in haar eigen beleid en zich er dan ook aan houden. (...)
>
> Het geloof in de publieke zaak slinkt door de manieren van het overheidsbestuur of het gebrek daaraan, de nonchalance, het gebrek aan zorgvuldigheid, het verwarren van daadkracht met de botte bijl, het nalaten van analyses, de toonhoogte waarop men over gevoelige zaken spreekt, de wijze waarop met personen wordt omgegaan.'[145]

Want het is de houding van de overheid die als voorbeeld dient voor de burger, zo houdt Van Mierlo zijn gehoor voor. Ook heeft het streven naar een kabinet zonder het CDA te maken met de opvatting van democratie. Democratie houdt immers in dat als het beleid je niet bevalt je de machthebbers kan wegsturen. In Nederland kan de kiezer de machthebbers echter maar voor minder dan de helft wegsturen. Wie de coalitie wegstuurt, stuurt de coalitiepartner van het CDA weg. Het CDA komt altijd terug, wat er ook gebeurt. Het doorbreken van deze voor het CDA comfortabele, maar voor de democratie slechte positie van de confessionelen wordt in de aanloop naar de verkiezingen van 1994 opnieuw een belangrijk speerpunt van D66.

Het verkiezingsjaar 1994

Begin 1994 staat D66 aan de vooravond van een zeer belangrijk verkiezingsjaar. Een uitermate intensief verkiezingsjaar ook. In maart worden de gemeenteraadsverkiezingen gehouden, in mei volgen de landelijke verkiezingen en in juni wordt het electorale drieluik afgesloten met de verkiezingen voor het Europees Parlement. 'Vragen om narigheid', zo stelt campagneleider Van der Meulen aan de vooravond van de verkiezingen. 'Een *overkill* aan politieke hanerigheid, overvoerde kiezers, opdringerige partijen, overwerkte politici, irritatie en sleet.'[146]

Met name de Tweede-Kamerverkiezingen zouden wel eens voor spektakel kunnen gaan zorgen. Al meer dan twee jaar lang voorspellen de opiniepeilingen een aardverschuiving in de voorkeuren van de kiezers en een glorieuze overwinning voor de Democraten. Na de Tweede-Kamerverkiezingen in 1989 steeg D66 in de peilingen naar 14,3%. Nadat de partij de formatieonderhandelingen had afgebroken, leek zich een kentering aan te dienen. D66 zakte in de kiezersgunst terug naar 10%. In de loop van 1990 werd echter weer de stijgende lijn ingezet en vanaf de gemeenteraadsverkiezingen in maart van dat jaar komen de Democraten niet meer onder de 15%. De winst wordt verzilverd bij de Provinciale-Statenverkiezingen: de partij krijgt 15,6% van de stemmen. Een week later blijkt dat deze uitslag voor een *bandwagon*-effect zorgt: de Democraten schieten omhoog naar 23,6%. In de loop van 1991 staat de partij in de peilingen op maar liefst 30% van de stemmen.[147] Deze hoge stand in de peilingen leidt ertoe dat D66 in de aanloop naar 1994 meerdere malen in media wordt aangeduid als 'D66 tweede partij van het land', terwijl de partij op dat moment in werkelijk zetelaantal de vierde partij is.[148]

De Democraten hopen op een electorale aardverschuiving die kan leiden tot geheel nieuwe politieke verhoudingen. Van der Meulen spreekt dan ook hoopvol over 'wat wel de meest opzienbarende verkiezingen kunnen worden uit de parlementaire geschiedenis.'[149] Verkiezingen waarbij het sinds 1985 zorgvuldig opgebouwde imago moet worden verzilverd.

Nooit eerder werkte de partij zo intensief aan de voorbereiding van de verkiezingen als dit jaar, een voorbereiding die eigenlijk al in september 1992 is begonnen. Tijdens de actie 'Politiek in uitvoering' maakte D66 toen de tussenbalans op van twee jaar politiek op plaatselijk niveau. Tijdens werkbezoeken, enquêtes en spreekuren is de basis gelegd voor de lokale programma's voor de volgende verkiezingsronde. In juni 1993 zijn alle gemeenten aangedaan waar D66 voor het eerst aan de gemeenteraadsverkiezingen zal meedoen. Op dat moment is het campagneplan al door het hoofdbestuur vastgesteld en zijn twee landelijke en vele lokale programmacommissies al bezig met het schrijven van conceptverkiezingsprogramma's In december 1993 draait het nieuwe campagneteam reeds op volle toeren. De lokale programma's en kandidatenlijsten zijn dan op de meeste plaatsen al vastgesteld en de campagnematerialen vinden hun weg naar de afdelingen. Intussen stromen de amendementen op het landelijke verkiezingsprogramma binnen.

De drie achtereenvolgende verkiezingen leggen een grote druk op de partij, zowel in organisatorisch als financieel opzicht. De begroting van 733.000 gulden wordt opgehoogd tot 900.000 gulden[150], een relatief gering bedrag vergeleken bij de budgetten van andere grote partijen. Voor dit bedrag worden onder meer 600.000 landelijke folders, 300.000 Europese folders en twee maal 50.000 affiches gemaakt. Het merendeel van de begroting gaat op aan mensen en materiaal. Voor een grootschalige mediacampagne is binnen de eigen financiële middelen onvoldoende budget beschikbaar en de Democraten wijzen externe financiering om principiële redenen af. De nadruk zal dus komen te liggen op *free publicity*.[151] Het campagnebudget is te beperkt om andere dan traditionele media in te zetten. Wel wordt voor het eerst zendtijd gekocht bij lokale en regionale radiozenders. D66 voert geen reclamecampagne op billboards of in kranten. De opzet, regie, uitvoering en onderbouwing van de campagne wordt geheel in eigen beheer gedaan. Het uitbesteden van strategische vraagstukken, de organisatie, vormgeving of communicatie is financieel niet haalbaar.[152] Met andere woorden: D66 voert een traditionele campagne met een grote inzet van vrijwilligers en kader en met weinig financiële middelen.

Om de hoge verwachtingen te kunnen waarmaken zal enorm veel van de partij worden gevraagd. 1994 zal méér vragen dan een enthousiaste verkiezingscampagne in de paar weken voor de verkiezingen. 'Publieksgericht politiek bedrijven'[153] noemt campagneleider Lennart van der Meulen het campagnevoeren. De partij heeft een half jaar de tijd om het bestaansrecht van de partij voor het voetlicht te brengen, te vertellen wat de partij de afgelopen jaren heeft gedaan, de beleidslijnen op zoveel mogelijk maatschappelijke terreinen te actualiseren en om helder aan te geven wat de politieke inzet van D66 is geweest en zal zijn. In het Campagneplan wordt D66 als volgt gepositioneerd:

> 'Een actueel pleidooi voor vernieuwing van de politiek, de samenleving en de instrumenten van de democratie blijft de kern van de boodschap van D66. Daarnaast heeft D66 altijd gepleit voor het primaat van het milieu. Dat vraagt om duurzame investeringen. In milieuvriendelijke technieken, energiebesparing en hergebruik, maar ook in infrastructuur ruimtelijke ordening, stedenbouw, voorzieningen, onderwijs en veiligheid. Eerder dan andere partijen trok D66 de consequenties uit individualisering en internationalisering als onontkoombare trends die ingrijpende gevolgen zouden hebben voor de organisatie van de samenleving en de rol van de politiek. Als geen andere partij benadrukt D66 het persoonlijke in de politiek. Politiek heeft betrekking op een houding, een mentaliteit. Politici vormen de link tussen de macht, het beleid en de burger. Het karakter van de partij komt veeleer tot uitdrukking in de wijze waarop politiek wordt bedreven en campagne wordt gevoerd. Centraal in de beoordeling van D66 zal de vraag staan wat de partij toe te voegen heeft aan de bestaande politiek. Op meer van hetzelfde zit niemand te wachten. De campagne zal zich daarom toespitsen op het volgende:

- de wijze waarop de politiek vorm kan geven aan de totstandkoming van een duurzamere samenleving met aandacht voor het milieu, de kwaliteit van de leefomgeving en individuele ontplooiingsmogelijkheden,
- de kwaliteit van de nieuwe generatie D66-politici en een kabinet met D66,
- de kwaliteit van de wijze waarop D66 op een andere manier met politiek omgaat.'[154]

Ook moeten de aanstaande Kamerleden worden klaargestoomd voor hun nieuwe taak, want de verkiezingen van 1994 betekenen voor D66 ook de presentatie van een nieuwe generatie D66-politici. Wie te bereiken, wat te vertellen en hoe de boodschap over te brengen: het organiseren van kennis, ideeën, vaardigheden, mensen en middelen zal van het grootste belang zijn. Tussen februari en juni 1994 zal continu campagne worden gevoerd. Een onderdeel van de voorbereiding van de campagne is de ontwerpwedstrijd voor het nieuwe D66-affiche. 371 vormgevers, professioneel en amateur, doen aan de wedstrijd mee. De beste 40 affiches krijgen een plaats in een tentoonstelling, die het hele land doorreist. Meer dan voorheen worden in 1994 activiteiten en bijeenkomsten geïnitieerd op landelijk niveau. Dit om de boodschap van D66 zo eenduidig mogelijk uit te dragen.[155] Deze activiteiten dienen als kapstok van de campagne en zijn geconcentreerd rond een aantal thema's. Hierin moet het karakter van D66 doorklinken: D66 wil op een andere manier met politiek omgaan. En dat in één lange, doorlopende campagne. De centrale boodschap die D66 in de campagne zal uitdragen: maak D66 zo sterk mogelijk, in de gemeenteraad, in de Tweede Kamer en in het Europees Parlement.[156]

Lijsttrekker Van Mierlo is een belangrijke reden om op D66 te stemmen, zo blijkt uit kiezersonderzoek. Met PVDA-lijsttrekker Kok geniet Van Mierlo de meeste sympathie onder de kiezers. Na Kok geniet Van Mierlo ook het meeste vertrouwen en wordt hij na de PVDA-voorman gezien als de meest geschikte persoon om premier te worden. Over het geheel gezien is Van Mierlo bij het electoraat de meest gewaardeerde politicus.[157] D66 kiest er echter voor om zich als partij inhoudelijk te presenteren en de campagne niet op te hangen aan lijsttrekker Van Mierlo. Van Mierlo ziet zichzelf niet als de komende premier, hoewel de partij deze mogelijkheid voorzichtig openlaat. In een nieuw driepartijenkabinet hoeft de grootste partij niet per definitie de premier te leveren, is het idee. Omdat een campagnemedewerker het campagneplan in de trein laat liggen, weet ook de PVDA al snel dat de Democraten Van Mierlo niet als de nieuwe premier zullen neerzetten. De sociaal-democraten doen dat vervolgens wel met hun lijsttrekker: 'Kies Kok' is de campagneleus van de PVDA. Achteraf zullen de Democraten de conclusie trekken dat ze te bescheiden op Van Mierlo als aanstaand premier hebben ingezet.[158]

Ruimte voor de toekomst

Bij het schrijven van het nieuwe verkiezingsprogramma wordt een uit 1989 bekende methode gebruikt: die van de stuurgroep. Een uit leden van het hoofdbestuur, leden van de Tweede-Kamerfractie en de programmacommissie bestaande stuurgroep steekt eerst de koppen bij elkaar om de hoofdpunten van het nieuwe programma te formuleren. Ook tracht de stuurgroep een rode draad voor het programma aan te geven. De programmacommissie werkt de voorstellen van de stuurgroep vervolgens verder uit.

In het nieuwe verkiezingsprogramma geven de Democraten wat ze noemen 'onze kijk op de herziening van Nederland'[159], een herziening die meer dan ooit voortvloeit uit internationale ontwikkelingen. In vijf jaar tijd is de wereld welhaast onherkenbaar veranderd. De val van de Berlijnse Muur, het einde van de Koude Oorlog, de ineenstorting van de Sovjet-Unie, het verdwijnen van de angst voor een kernoorlog. Maar ook nieuwe ontwikkelingen op economisch en politiek terrein, nieuwe spanningsgebieden, onduidelijke internationale verhoudingen, geweld en armoede in veel delen van de wereld. Problemen als werkloosheid, sociale onrechtvaardigheid in het rijke deel van de wereld en schade aan het milieu, dat steeds zorgwekkendere vormen aanneemt. De stabiele wereld, waarin de dreiging van één kant kwam, is vervangen door een divers geheel van nieuwe dreigingen. Een nieuwe situatie die ook voor Nederland gevolgen heeft op de maatschappelijke verhoudingen, de bedrijvigheid, het stelsel van sociale zekerheid en de werkgelegenheid.

'Of het in een land goed gaat, wordt niet afgemeten aan degenen die gezond en welvarend zijn, maar aan het lot van zieken, gehandicapten, hoogbejaarden en uitgerangeerden.' Voor D66 is het wezen van de verzorgingsstaat 'mensen helpen zichzelf te helpen, en waar dat niet mogelijk is blijvend bijspringen, sober maar voldoende.'

D66 wil daar op haar eigen, herkenbare wijze mee omgaan, is de boodschap van het verkiezingsprogramma. De problemen helder onder ogen zien, nuchter en realistisch en met politieke verbeeldingskracht, zoals dat van D66 bekend is. 'Politieke verbeeldingskracht is nodig, mits de politiek zich niet teveel gaat verbeelden. Hoe duidelijk de uitgezette lijn ook is en hoort te zijn, niemand kan precies weten waar hij uitkomt. (...) Bereidheid tot bijstelling van de koers is nodig, zonder daarbij wezenlijke uitgangspunten te verloochenen.'

Op het punt van de oude idealen blijft de partij benadrukken dat herziening van het staatsrecht noodzakelijk is. Tegelijkertijd loopt ze vooruit op de regeringsverantwoordelijkheid die, gelet op de opiniepeilingen, binnen handbereik ligt. 'De stuurinrichting van onze samenleving is sterk verouderd, en vergt grondige revisie. (...) De voorstellen die wij hiervoor aanbieden, zijn vaak een herziene en steeds uitgebreide editie van wat we eerder hebben gesteld; met de stem van de kiezer zullen we de komende periode eindelijk een begin kunnen maken met de uitvoering.'

D66 constateert dat het karakter van politieke partijen reeds aan verandering onderhevig is. 'Niet langer zijn het massale emancipatielegers, die in gesloten gele-

deren opmarcheren onder de banier van een ideologie. Ze worden kleinere organisaties die een politiek product aanbieden en door de kiezers elke keer opnieuw worden beoordeeld op de kwaliteit van dat product: hun boodschap, hun mensen, hun concrete oplossingen.' D66 verwelkomt die ontwikkeling. Het was de eerste partij die hiervoor was ingericht.

D66 komt een beetje terug van de verheerlijking van het proces van individualisering. Hans van Mierlo verklaart bij de presentatie van het conceptprogramma: 'In de afgelopen decennia heeft het accent bovenmatig gelegen op het individu, op het ik. Het gevoel is ontstaan -voor een deel heel terecht- dat mensen van alles zelf kunnen regelen. Maar er blijven essentiële zaken waar je absoluut de gemeenschap voor nodig hebt: de veiligheid, de zorg dat er recht is, het onderwijs, het milieu, de gezondheidszorg.'[160]

Bij de presentatie van het conceptprogramma, schetst fractievoorzitter Van Mierlo de kernpunten van de D66-politiek voor de komende jaren. De nadruk zal in de verkiezingscampagne komen te liggen op het herwinnen van het vertrouwen van de burgers in de politiek. Een eerste vereiste om het vertrouwen van burgers in dit soort zaken te herstellen, is volgens Van Mierlo dat het bestuur goed functioneert. 'Het geloof in de publieke zaak is niet sterker geworden door het optreden van de regering' merkt Van Mierlo op. 'De politiek moet nadrukkelijk het eigenbelang tonen dat de burger heeft bij het goed functioneren van de publieke zaak. Mijn conclusie is dat het hoog tijd wordt dat de overheid een andere houding aanneemt', aldus Van Mierlo. Van Mierlo wil de burgers nadrukkelijk meer betrekken bij het bestuur, bijvoorbeeld door het direct kiezen van de minister-president. 'De kiezers weten dan: Daar zit iemand omdat wij dat hebben gewild. En niet omdat politici de zaak net zolang hebben opgekookt totdat er iemand uitkwam.'

Andere accenten zullen bij D66 liggen op het gebied van het milieu, verbetering van het openbaar vervoer, versterking van de economische structuur en invoering van het referendum. Van Mierlo is tevreden met het nieuwe programma. 'Het conceptverkiezingsprogramma is een welbewuste poging om in beleidstermen het karakter van D66 te vertalen. In het programma worden een aantal lijnen doorgetrokken en uitgewerkt die jaren het D66-gedachtegoed hebben bepaald. De individualisering, de ecologisering, de democratisering en de internationalisering bepalen onze opstelling op vrijwel ieder terrein.'[161] Het definitieve programma volgt de lijnen van het conceptprogramma, maar wordt op punten door het congres aangescherpt.

De opmaat

Het voorjaarscongres op 4 en 5 februari markeert de start van de lange en intensieve verkiezingscampagne. Het congres stelt het landelijke verkiezingsprogramma vast en kiest de nieuwe lijsttrekkers. Voor de zesde keer wordt Hans van Mierlo gekozen

tot lijsttrekker bij de landelijke verkiezingen. In zijn congresrede roept hij de partij op om met hem 'een keerpunt in de binnenlandse geschiedenis' te bewerkstelligen, een keerpunt dat noodzakelijk is om het geloof van de burger in de politiek terug te brengen:

> 'Als D66 een grote partij wordt, dan betekent dat onherroepelijk dat ook in het binnenland een eind is gekomen aan het tijdperk van de politieke supermachten. Dat er een relativering is gekomen van wat tot nu toe het hart van Nederland was, het CDA, en van de tot dusver als onmisbaar beschouwde aanvullingen daarop van PVDA en VVD.'[162]

Net als vijf jaar eerder leidt de race om het Europees lijsttrekkerschap tot grote spanning. Laurens-Jan Brinkhorst en Jan-Willem Bertens hebben zich kandidaat gesteld. Brinkhorst is als eerste uit de schriftelijke stemming gekomen, maar beide kandidaten zijn zwaargewichten. In de wandelgangen van het congres en in de media doet het gerucht de ronde dat de partijtop zich heeft uitgesproken voor Bertens als lijsttrekker. Van Mierlo noemt de geruchten 'pertinent onjuist', de partijtop zou zich neutraal hebben opgesteld en hebben onthouden van een voorkeur voor een van de kandidaten.[163] Beide kandidaten hebben goede papieren, aldus de partijleider, die Brinkhorst expliciet prijst voor zijn 'talenten op het gebied van de Europese politiek.' Maar met 350 tegen 300 stemmen kiest het congres Bertens als Europese lijsttrekker.

Op de dag van de gemeenteraadsverkiezingen incasseren de Democraten de eerste winst. Het aantal D66-raadsleden stijgt met 47% van 673 naar 989. Een groot deel van de winst, 67,4%, wordt behaald in de 129 gemeenten waar D66 voor het eerst op lokaal niveau aan de verkiezingen deelneemt. In Utrecht wordt D66 de grootste partij, maar niet overal is de uitslag aanleiding tot feestvreugde. In sommige afdelingen blijft de uitslag achter bij de verwachtingen, in Amsterdam verliezen de Democraten zelfs een zetel.

De uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen mag geen aanleiding zijn voor de partij om op zijn lauweren te rusten. Bij de landelijke verkiezingen zal de uitslag van 3 maart minstens geëvenaard moeten worden en het liefst overtroffen.

De Tweede-Kamerverkiezingen

Na de gemeenteraadsverkiezingen valt de campagne korte tijd stil. Veel partijleden hebben zich zo uitgesloofd dat er een soort collectieve campagnemoeheid dreigt te ontstaan. Maar erg veel tijd om uit te rusten is er niet. Vanuit de landelijke organisatie worden de afdelingen aangespoord om in de laatste campagneweken zoveel mogelijk zichtbaar aanwezig te zijn. De werkbezoeken en campagnebijeenkomsten worden zoveel mogelijk landelijk georganiseerd.[164] Niettemin worden er in de laatste weken voor de verkiezingsdag minder initiatieven genomen, zijn verkiezings-

fondsen veelal uitgeput en op sommige plaatsen zijn de Democraten op lokaal niveau vrijwel onzichtbaar.[165]

De campagne wordt gevoerd met posters met een uitvergrote foto van Van Mierlo en de tekst 'U wint'.[166] De campagneslogan is enkele maanden daarvoor tot stand gekomen. Communicatie-expert Rinnooy Kan stelde toen de slogan 'Kiezen en delen' voor. Hij koos voor een mentaliteitgeoriënteerde benadering en geen harde polariserende campagne waarin de partij zich als gedoodverfde winnaar presenteert. De slogan van Rinnooy Kan is echter afgewezen, evenals 'D66 – gewoon anders', 'Maak politiek de moeite waard – kies D66', 'Kies voor de verandering D66' en 'D66 – omdat het anders kan'.[167] De favoriete slogan bij het campagneteam is 'D66 staat voor niets', maar de risico's van deze leus worden ook ingezien. Het is Aad Nuis die op een onbewaakt ogenblik verzucht: 'dit is het moment'. Dit is hèt moment voor D66 om door te stoten naar het hart van de Nederlandse politiek en het CDA uit zijn centrumpositie te verdrijven. 'Dit is het moment' wordt dan ook de verkiezingsleus van de Democraten, gekozen om de kiezers duidelijk te maken dat ze met hun stem een keerpunt in de geschiedenis kunnen bewerkstelligen.[168]

Nog steeds afficheren de Democraten zich als een partij tussen de andere, met een gematigd programma en redelijke standpunten, maar tevens als een partij tegenover de andere partijen, met radicale standpunten over democratisering en de manier van politiek bedrijven. Na twaalf jaar oppositie en relatief vrijblijvend roepen hoe het allemaal anders moet, moeten de Democraten de hooggespannen verwachtingen nu waarmaken. De Democraten zijn wel bang dat D66 alsnog zal verliezen, in een vrije val zal komen, of dat kiezers het erbij zullen laten zitten omdat de partij 'toch wel wint'. Rond 21 april nemen de spanningen op het partijsecretariaat toe vanwege een (tijdelijke) dip in de peilingen en wordt er gezocht naar mogelijkheden om in de race te blijven.[169] Die kans wordt de Democraten geboden door CDA-minister van Justitie Hirsch Ballin, die op dat moment de kiezers wil doen geloven dat het leven van mongoloïde kinderen alleen bij het CDA in veilige handen is. Zonder het CDA in de regering zou er een situatie ontstaan waarin ouders van mongoloïde kinderen zich ervoor moeten schamen dat ze geen abortus hebben laten plegen, zo stelt de CDA-politicus. Van Mierlo is woedend. 'Als ik erbij was geweest, had ik de oren over zijn hoofd getrokken.', reageert hij. In de media wordt deze uitspraak al snel vertaald naar 'de oren van zijn hoofd getrokken', en de reactie van de D66-lijsttrekker wordt breed uitgemeten.[170]

Van Mierlo krijgt van alle lijsttrekkers de meeste *exposure* via de televisie en in de geschreven media is er nauwelijks kritiek op D66.[171] Toch blijkt het voor D66 moeilijk om de campagneagenda te bepalen, maar drie prominente campagnethema's, het referendum, de discussie over investeringen in de infrastructuur, een werkgelegenheidsplan en natuurlijk de door de Democraten gewenste paarse coalitie worden door de Democraten met succes op de agenda gezet. Anders dan in voorgaande jaren sluiten PVDA en VVD elkaar dit keer niet bij voorbaat uit als coalitiepartner. Voor D66 geeft dit de mogelijkheid om een oud streven prominenter dan ooit naar

voren te brengen. Met name gedurende de laatste week is de coalitie zonder het CDA hèt campagne-item.

Ook in de laatste dagen voor de verkiezingen besteden de media nog veel aandacht aan de partij, daar waar de partij bij eerdere verkiezingen in de laatste dagen vaak weg dreigde te zakken. In 1981 bijvoorbeeld gaven de peilingen een paar dagen voor de verkiezingen nog 24 zetels aan voor D66, maar in de laatste paar dagen zakte de partij weg en op de verkiezingsdag bleken het er maar 17 te zijn. Maar dit keer weet de partij ook in het mediaspektakel vlak voor de verkiezingen de aandacht vast te houden en blijft de partij in de peilingen goed scoren.[172]

Op 3 mei, de verkiezingsdag, staat D66 rond het middaguur op bijna twintig Kamerzetels. Het worden er geen 32 of 28, zoals in de peilingen, maar toch: D66 behaalt 15,5% van de stemmen, verdubbelt zijn aantal zetels en behaalt met 24 Kamerzetels een historische overwinning. Nog nooit won een politieke partij zoveel als D66 op 3 mei 1994. Nog nooit verloor een partij zoveel als het CDA, dat op 3 mei twintig zetels verliest.

De kiezers hebben met deze uitslag de verstarde politieke verhoudingen in Nederland definitief doorbroken. Aan de structurele spilpositie van het CDA is een einde gekomen. Voor D66 heeft de verkiezingsuitslag twee belangrijke gevolgen: D66 verdubbelt haar aantal zetels in de Tweede Kamer en versterkt daarmee haar positie in het politieke debat aanzienlijk, en D66 heeft een sleutelpositie in de kabinetsformatie. D66 is onmisbaar, zowel bij een centrum-linkse, een centrum-rechtse als een paarse coalitie. Daarmee is het uitzicht op regeringsverantwoordelijkheid reëler dan ooit.

Tijdens de campagne voor de verkiezingen voor het Europees Parlement gebruikt D66 een nieuw affiche, waarop een onaf Eurologo langzaam vorm krijgt. De analogie is een mooi idee, maar komt bij de meeste mensen niet over. In dat opzicht is er wel een analogie met de Europese verkiezingen zelf, want ook de boodschap van 'het belang van Europa' komt bij veel kiezers nog niet over. De opkomst is met 35% dramatisch laag. D66 sluit de verkiezingstrilogie af met de derde zege in vier maanden tijd. De partij zal de komende vijf jaar met vier personen in het Europarlement vertegenwoordigd zijn, een luxe vergeleken met de voorgaande jaren. Op grond van de Kamerverkiezingen hadden de Democraten eigenlijk op vijf zetels gerekend, maar de 15,5% van 3 mei wordt niet meer gehaald; op 9 juni brengt 11,8% van de kiezers zijn of haar stem uit op D66.

Ondanks de goede verkiezingsuitslag hekelt campagneleider Van der Meulen na afloop fel de onprofessionaliteit van D66. Kiezersstrijd vraagt volgens Van der Meulen om professionaliteit, er bestaat een spanning tussen de noodzakelijke professionaliteit enerzijds en de vrijwilligerscultuur van de partij anderzijds. 'Die professionaliteit vraagt om regie, sturing, strakke organisatie, duidelijke afspraken en management en verhoudt zich lastig tot de aard van een politieke organisatie als D66.', zo constateert Van der Meulen. Volgens Van der Meulen heeft de campagne opnieuw aangetoond dat scholing, debattraining en begeleiding van kandidaten

(D66 zo sterk mogelijk in omvang èn kwaliteit) meer aandacht behoeft. Het campagneteam was volgens Van der Meulen 'enthousiast maar onderbetaald' en draaide op 'een wonderlijke teamgeest waarop in een komende campagne niet vanzelfsprekend gerekend mag worden.'[173] De campagneleider voor de Provinciale-Statenverkiezingen in 1995, Ingrid van Engelshoven, onderschrijft het standpunt van Van der Meulen. 'D66 moet het amateuristische beeld kwijtraken. Hiervoor zijn een goede campagne en geld nodig.'[174] Het campagnevoeren moet professioneler, vindt ook Van Engelshoven. Het hoofdbestuur kan zich hierin vinden maar financiën zullen een probleem blijven vormen. Pas na de provinciale verkiezingen in 1995 zal het hoofdbestuur overgaan tot het aanbevelen van een 'Stuurgroep Communicatie' en het instellen van een onderzoek naar mogelijkheden om het campagne- en communicatiebudget structureel te verhogen.[175] De gewenste professionalisering zal echter nog langer op zich laten wachten.

D66 raakt gevestigd

De verkiezingstrilogie in 1994 markeert het einde van een periode waarin D66 onder de bezielende leiding van Hans van Mierlo uitgroeit tot een gevestigde, middelgrote partij. Na een periode waarin D66 werd gekenmerkt door interne discussies over leiderschap, koers en inhoud van de partij, brengt Van Mierlo weer eenheid in de partij. In een toelichting op zijn terugkeer als partijleider van D66 geeft Van Mierlo begin 1986 aan wat zijn terugkeer betekent voor de koers van de partij:

> 'De eerste zeven jaar hebben we ons voornamelijk beziggehouden met de vernieuwing van het politieke bestel. We hadden een programma en wilden politiek bedrijven, maar alles was gericht op het doorbreken van staatsrechtelijke en partijpolitieke verhoudingen. Dat is kapotgelopen. Niet op ons maar op de anderen. De kater is zo groot geweest dat men dat hele punt maar heeft laten liggen en zich heeft gestort op het idee van de vierde stroming. Redelijkheid met veel programmatische punten. Nu grijpen we terug op de uitgangspunten van vroeger met daarbij een programma dat een duidelijk eigen beleid voorstaat. Dat beleid willen we de komende jaren verwezenlijkt zien. Een van de redenen om de uitgangspunten van D66 met betrekking tot de politieke vernieuwingen weer zo centraal te stellen is dat je niet meer om de consequenties van het falen van het bestel kunt heenstappen.'[176]

De politieke cultuur is er de afgelopen jaren niet beter op geworden, vindt Van Mierlo. De politieke discussie draait volgens hem alleen nog maar om de machtsvraag. De regeringspartijen houden het kabinet in het zadel en de oppositie probeert de regering onderuit te halen. Een uiterst kwalijke manier om inhoudelijke problemen aan de orde te stellen, zo stelt Van Mierlo, die daar in Arnhem de term

doublethink voor gebruikt: politieke partijen definiëren maatschappelijke problemen zo dat het past binnen de identiteit van de partij.[177]

Vanaf 1985 staan de neuzen binnen D66 dezelfde kant op, de koers van Van Mierlo staat niet ter discussie. Voor het eerst in haar bestaan is de partij in staat om gezag te verwerven dat niet van binnenuit wordt afgebroken. Stap voor stap bouwt de partij aan het in 1982 zo geschonden vertrouwen en wint ze het respect van het electoraat terug door haar kwalitatieve en constructieve wijze van oppositie voeren. De terugkeer van Hans van Mierlo betekent de terugkeer van de vernieuwingsdrang. Opnieuw plaatst D66 zichzelf 'tegenover' de andere partijen wat betreft de ideeën over partijpolitieke en staatkundige vernieuwing. Tegelijkertijd plaatst Van Mierlo de partij 'tussen' de andere partijen om de partij klaar te stomen voor het dragen van regeringsverantwoordelijkheid.

Het charisma van Van Mierlo is in deze periode van doorslaggevend belang. De terugkeer van Van Mierlo in 1985 betekent de revitalisering van de oude staatsrechtelijke idealen. De links-liberale partij van Terlouw wordt weer de vernieuwingsbeweging van Van Mierlo, voor wie het links-liberale karakter van D66 wel vanzelfsprekend is, maar niet zo mag heten. Van Mierlo geeft D66 een nieuwe reden van bestaan. De nononsensehouding van Terlouw maakt plaats voor de filosofische beschouwingen van Van Mierlo, die in de periode van zijn afwezigheid nog meer aan charisma lijkt te hebben gewonnen.

Het is het begin van de lijn omhoog. In 1986 stijgt de partij naar negen zetels in de Tweede Kamer, in 1989 naar twaalf en uiteindelijk naar 24 in 1994. Een belangrijk aspect van de groei van D66 is dat dit gestaag gebeurt. De partij boekt niet in korte tijd een enorme winst, zoals bijvoorbeeld in 1981, om die vervolgens weer razendsnel te verspelen. Vanaf 1986 groeit de partij vanaf de basis gecontroleerd en in een aantal stappen naar een niveau waarop zij tot de vier grote politieke partijen gerekend kan worden. Een stabiele groei, die uitermate belangrijk is voor de geestelijke gesteldheid van de partij, die nog altijd kampt met de trauma's van 1974 en 1982.

Essentieel in deze periode van groei is de wijze waarop D66 tussen 1989 en 1994 oppositie voert, vóór het kabinet waaraan ze zelf niet deelneemt. Het is het duidelijkst denkbare protest dat de Democraten kunnen uiten tegen de politieke cultuur die draait om de machtsvraag en niet om het inhoudelijke beleid. D66 wil laten zien dat ze een andere politieke cultuur vertegenwoordigt, een strategie die aanslaat bij het electoraat.

Terwijl het de partij in electorale zin voor de wind gaat, is een toenemende kloof zichtbaar tussen de electorale groei van de partij en de ontwikkeling van de partijorganisatie.

Na het financiële rampjaar 1983 duurt het drie jaar voor het eigen vermogen van D66 weer een positief saldo vertoont. Pas in juni 1987 kan de penningmeester berichten dat D66 uit de rode cijfers is. Ook het verkiezingsfonds is weer op peil.[178] Als de begroting voor 1989 bekend wordt, wordt duidelijk dat opnieuw bezuinigd

moet worden: 140.000 gulden, en als de plannen voor 'nieuw beleid' worden uitgevoerd, dan is maar liefst 210.000 gulden nodig.[179]

Het gevestigd raken van D66 gaat gepaard met een reeks van discussies over de noodzaak de partijorganisatie te professionaliseren. De partij heeft de tweede crisis overleefd, Van Mierlo is terug als partijleider en electoraal zit de partij weer op de goede weg. Voor het eerst wordt de traditie van hoofdbestuurscommissies die zich over de partijorganisatie buigen voortgezet op het moment dat het met de partij goed gaat. De commissie-Vrijhoef constateert dat de Algemene Ledenvergadering niet goed functioneert, de discussies rommelig verlopen en een slechte afsluiting vormen van het besluitvormingsproces. Conclusie: de Algemene Ledenvergadering kan zijn verantwoordelijkheid als hoogste besluitvormingsorgaan niet waarmaken. Dit is geen geringe constatering. De Algemene Ledenvergadering zou het zwaartepunt van de besluitvorming in de partij moeten zijn, maar is het niet. De communicatie tussen top en basis schiet tekort, de kadervorming laat te wensen over, de partijtop is te bepalend wat strategie en beleid betreft, de verhoudingen tussen besturen, fracties en Adviesraad zijn onduidelijk en er heerst een te hoge mate van vrijblijvendheid.

Enerzijds leiden de constateringen van de commissie-Vrijhoef tot de conclusie dat de organisatie van D66 (te) amateuristisch is en anderzijds dat de partijtop te machtig is, hetgeen niet strookt met de D66-idealen. Toch is men binnen de partij niet eensgezind over de noodzaak en wenselijkheid van veranderingen. Sommigen wensen verbeteringen in de werkwijze en het bijstellen van gewoontes, anderen zien meer in structurele veranderingen. Op basis van de bevindingen van de hoofdbestuurscommissie besluit het congres begin 1988 (wederom) tot het eerste.

Het kan haast niet anders of de gang van zaken leidt tot een volgende hoofdbestuurscommissie. In 1993 doet de werkgroep partijorganisatie (POR) voorstellen om binnen de vrijwilligersorganisatie die D66 is de noodzakelijke professionalisering door te voeren. Maar ook de werkgroep POR wil het informele karakter van D66 en het *one-man-one-vote*-systeem handhaven. De ongestructureerdheid en de daaruit voortvloeiende frustraties blijven voortbestaan. Op lokaal niveau bevindt zich te weinig geschoold kader, bestaat een grote mate van vrijblijvendheid en weinig bestuurskracht. De communicatie laat te wensen over, de grote afdelingen domineren en fracties zijn dominant. Tegen de bedoeling in bestaat het beeld dat een kleine gesloten groep alles regelt, hetgeen haaks staat op de idealen van de Democraten. De werkgroep POR/La Hey concludeert in 1994 dat de partij meer gebruik moet maken van de aanwezige kennis en kunde in de partij, er meer aandacht moet komen voor training en scholing, de verantwoordelijkheden beter moeten worden afgebakend en meer van de bekende voorstellen. Na overleg binnen de partij wordt het rapport gevolgd door het rapport 'Besturen is durven veranderen'.

De titel van dit rapport geeft goed aan wat nodig is. Een reeks rapporten over de partijorganisatie, knelpunten en voorstellen is dan inmiddels over de partij uitgestort, maar fundamentele, structurele maatregelen worden niet genomen.

In 1989 blijft regeringsverantwoordelijkheid nog uit, maar wat belangrijker is: de wijze waarop D66 uit het kabinet-Lubbers III wordt gehouden en de houding die het CDA zich tijdens die kabinetsformatie aanmeet, verschaffen D66 een podium om het streven naar doorbreking van de 'vanzelfsprekendheid van de macht' van het CDA verder vorm te geven. Door de wijze waarop de Democraten oppositie voeren, vóór een progressief kabinetsbeleid, wordt het verschil in mentaliteit tussen D66 en met name het CDA extra duidelijk. D66 wordt in toenemende mate gezien als dé niet-confessionele middenpartij van Nederland.

Naarmate 1994 dichterbij komt, komt ook de definitieve doorbraak van de partijverhoudingen dichterbij, een doorbraak die op 3 mei bewaarheid wordt. De verkiezingsuitslag toont aan dat de kiezers hun stem definitief niet meer volgens vaste patronen uitbrengen. Het voorspellen van verkiezingsuitslagen wordt daardoor veel moeilijker. De verkiezingsuitslagen zouden wel eens veel grotere verschuivingen kunnen gaan vertonen dan in het verleden het geval was. De verandering in de politieke cultuur brengt daardoor ook een groot stuk onzekerheid met zich mee. Het automatisme is voorbij. Burgers stemmen niet automatisch meer op de partij die van oudsher bij hun hoort. Bij het CDA wordt dat het hardst duidelijk. D66 profiteert van deze ontwikkeling.

Ook in 1994 heeft een relatief laag percentage (51%) van de D66-stemmers een binding met de partij van zijn of haar stemkeuze.[180] Kiezersonderzoek laat zien dat de afkeer van het CDA een belangrijke reden vormt om op D66 te stemmen. Terwijl in 1986 en 1989 nog een ruime meerderheid van de D66-stemmers voor deelname van de Democraten aan een kabinet mèt het CDA waren, in 1994 is nog slechts een op de drie D66-stemmers daar voorstander van. Aan de andere kant heerst er onder de D66-stemmers geen uitgesproken voorkeur voor een paars kabinet: slechts 17% van de D66-stemmers is hier uitgesproken in, terwijl een op de drie D66-stemmers voor een combinatie van alleen PVDA en D66 is.[181] Toch profiteert D66 niet louter van de neergang van het CDA. In de weken dat de crisis in CDA zich manifesteert, sukkelt D66 in de opiniepeilingen geleidelijk aan van boven de 30 zetels terug naar 24.

Kiezersonderzoek laat ook zien dat van hen die op D66 hebben gestemd liefst 93% wil dat de partij gaat regeren. Ter vergelijking: in 1986 en 1989 hoefde regeringsdeelname van D66 van een op de vijf D66-stemmers nog niet. Van het totaal aantal kiezers wil 67% dat D66 gaat meeregeren.

Of een paars kabinet mogelijk is, is echter allerminst zeker. Allereerst moet de klassieke tegenstelling tussen PVDA en VVD worden doorbroken. Het zal veel van de direct betrokken spelers afhangen of deze brug kan worden geslagen. Maar daarna is het nog de vraag of een paars kabinet ook aan regeren toekomt. Decennialang heeft het CDA (respectievelijk haar voorgangers) immers deel uitgemaakt van de regering en het hele maatschappelijk middenveld is daarop georiënteerd. Bovendien ligt alle bestuurservaring bij het CDA, maar tegelijkertijd is die partij ernstig in verval en bevindt D66 zich in de positie dat ze een paars kabinet numeriek kan afdwingen.

Die kans krijgt de partij waarschijnlijk maar één keer. Dit is hèt moment om een kabinet zonder het CDA te formeren.

190 Notulen van het besloten deel van de vergadering van het hoofdbestuur op 29 april 1982, archief D'66
191 Motie 1803 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering, najaar 1982
192 *Democraat*, jaargang 16, nummer 1, p.11-19
193 Notitie secretaris politiek aan het hoofdbestuur, ongedateerd, archief D'66
194 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur en de Tweede-Kamerfractie op 8 en 9 september 1978, archief D'66
195 Motie 29 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 4 en 5 november 1978
196 Motie 21 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 4 en 5 november 1978
197 HB-resolutie t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 21 januari 1984
198 Idem
199 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 24 en 25 juni 1983, archief D'66
200 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 7 september 1983, archief D'66
201 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 23 en 24 september 1983, archief D'66
202 Idem
203 Titelloze notitie van Maarten Engwirda aan het hoofdbestuur, 'zeer vertrouwelijk', d.d. 22 februari 1984, archief D'66 en: Notulen van de vergadering van het dagelijks bestuur op 29 februari 1984, archief D'66
204 Maarten Engwirda in de titelloze notitie aan het hoofdbestuur, 'zeer vertrouwelijk', d.d. 22 februari 1984, archief D'66
205 Idem
206 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 15 maart 1984, archief D'66
207 D'66-prioriteiten voor de toekomst, d.d. april 1984, archief D'66
208 Interview Jacob Kohnstamm
209 Interview Maarten Engwirda
210 Idem
211 Rede gehouden door Jacob Kohnstamm voor de Algemene Ledenvergadering, april 1984
212 Idem
213 Zie: Maarten Engwirda in *Democraat*, jaargang 17, nummer 10, p.1
214 Notulen van de vergaderingen van het hoofdbestuur op 13 maart 1980 en 9 en 10 mei 1980, archief D'66
215 Persbericht Suzanne Dekker, ongedateerd, archief D'66 en persbericht hoofdbestuur d.d. 21 oktober 1980, archief D'66
216 HB-resolutie t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 25 en 26 november 1983
217 Idem
218 Brief Lennart van der Meulen (eindredacteur *CampagneDemocraat*) aan het hoofdbestuur, d.d. 11 juni 1986, archief D'66
219 D'66 campagneplan EP-verkiezingen 1984, d.d. 7 oktober 1983, archief D'66
220 Beleidsplan publiciteit en voorlichting d.d. 30 november 1983, archief D'66
221 Zie ook Brinkhorst in *Democraat* jaargang 15, nummer 5, p.1 en interview Goeijenbier
222 Interview Jan Terlouw
223 Kiezersonderzoek Inter/View in: *Het Parool*, 9 september 1982
224 Interviews Jan Terlouw, Laurens-Jan Brinkhorst en Henk Zeevalking in *Idee66*, nummer 4 1989, p.21
225 Notitie 'Financiële situatie partij' van de hoofdbestuurscommissie Financiën, d.d. 26 mei 1982, archief D'66
226 Notitie van de hoofdbestuurscommissie Financiën aan het hoofdbestuur, d.d. 5 juli 1982, archief D'66
227 Paul van Engen, 'De onweerstaanbare opkomst van Jan Terlouw'. Over deze titel stelt Jan Terlouw in zijn politiek dagboek (Terlouw, 1983) terecht dat het fout Nederlands is: een persoon is onweerstaanbaar, een opkomst onstuitbaar.

Hoofdstuk 6:

1 Interview 1999
2 Rede gehouden door Hans van Mierlo voor het congres van afdelings- en regiobestuurders op 8 januari 1985
3 Interview Hans van Mierlo
4 Interview Gerrit-Jan Wolffensperger
5 Interview Maarten Engwirda
6 Interview Gerrit-Jan Wolffensperger
7 Interview Hans van Mierlo en Gerrit-Jan Wolffensperger
8 Rede gehouden door Hans van Mierlo voor het congres van afdelings- en regiobestuurders op 8 januari 1985

[9] Interview Hans van Mierlo
[10] Voor perscommentaren, zie onder meer: *NRC Handelsblad, de Volkskrant* en *Trouw* d.d. 7 januari 1985
[11] Interview Hans van Mierlo
[12] Interview Jacob Kohnstamm
[13] Een reden van bestaan, rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering op 14 en 15 juni 1985
[14] Idem
[15] Hans van Mierlo tijdens de Algemene Ledenvergadering op 14 en 15 juni 1985
[16] Interview Hans van Mierlo
[17] *de Volkskrant* d.d. 17 juni 1985
[18] *NRC Handelsblad* d.d. 17 juni 1985
[19] Zie *de Volkskrant* d.d. 9 januari 1986
[20] D66 verkiezingsprogramma 1986-1990
[21] *de Volkskrant* d.d. 31 oktober 1985
[22] D66 verkiezingscampagne 1986, evaluatie en aanbevelingen, d.d. 10 maart 1987, archief D66
[23] D66 Campagneplan 1986, d.d. oktober 1985, archief D66
[24] Hans van Mierlo tijdens de Algemene Ledenvergadering op 30 november 1985 en Kohnstamm in *Democraat*, jaargang 18, nummer 10, p.7
[25] Rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering op 30 november 1985
[26] Idem
[27] Brief Michel ten Brink aan het hoofdbestuur, d.d. 21 februari 1986, archief D66
[28] Zie ook: Van der Eijk en Van Praag (1986), p.9. De PVDA geeft tijdens de campagne 1,5 miljoen gulden uit, het CDA 1,2 miljoen en de VVD 1,1 miljoen.
[29] Campagneplan D66 1986, archief D66
[30] Toespraak Hans van Mierlo bij de campagnestart op 22 februari 1986, in *Democraat-campagne*, nummer 1 1986
[31] 83% van de kiezers herkent Van Mierlo en 70% weet dat hij lijsttrekker is. Wat betreft sympathie moet Van Mierlo (53%) Lubbers, Kok en Den Uyl (resp. 68, 58 en 54%) echter voor laten gaan. Zie: Van Holsteyn e.a. (1986), p.81-83
[32] Het CDA doet hetzelfde met lijsttrekker Lubbers. Zie ook: D66 verkiezingscampagne 1986, evaluatie en aanbevelingen, d.d. 10 maart 1987, archief D66
[33] Zie: *KHA* 1986/216 en *de Volkskrant* en *Trouw* d.d. 20 maart 1986
[34] Zie: Van der Eijk en Van Praag (1986), p.15
[35] *Democraat-campagne* april 1986
[36] Rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering, januari 1986
[37] Idem
[38] Zie ook: Van der Eijk en Van Praag (1986), p.103-104
[39] Van der Eijk en Van Praag (1986), p.99
[40] D66 verkiezingscampagne 1986, evaluatie en aanbevelingen, d.d. 10 maart 1987, archief D66
[41] Zie: Van der Eijk en Van Praag (1986), p.77
[42] D66 verkiezingscampagne 1986, evaluatie en aanbevelingen, d.d. 10 maart 1987, archief D66
[43] Van der Eijk en Van Praag (1986), p.118
[44] Zie: *KHA* 1986/363-364
[45] Zie: Van Holsteyn e.a. (1987), p.138-139 en 164
[46] Van Holsteyn e.a. (1987), p.192
[47] Zie ook: Van Holsteyn e.a. (1987), p.183
[48] *Democraat*, jaargang 21, nummer 6, p.1
[49] Interview Gerrit-Jan Wolffensperger
[50] Verslag gesprek d.d. 14 juni met Hans van Mierlo, d.d. 16 juni 1988, archief D66
[51] Noodscenario vervroegde verkiezingen, d.d. 19 juli 1988, archief D66
[52] Zie: *KHA* 1987/199-203
[53] Advies van de Adviesgroep Partijstructuren, in Democraat, jaargang 20, nummer 7, p.9
[54] Idem
[55] Ibidem
[56] Rapportage van het hoofdbestuur over de discussie over de partijstructuur, in *Democraat*, jaargang 21, nummer 6, p.7
[57] Rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering op 17 en 18 februari 1989
[58] Doeke Eisma in *Democraat*, jaargang 22, nummer 1
[59] Verslag Adviesraad D66 d.d. 26 november 1988, in *Democraat*, jaargang 22, nummer 1, p.15
[60] Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur en de Tweede-Kamerfractie op 22 november 1987, archief D66
[61] *Democraat*, jaargang 21, nummer 9, p.15
[62] Verklaring partijvoorzitter Jager d.d. 10 november 1988, archief D66
[63] Notulen van de vergadering van het dagelijks bestuur op 8 november 1988, archief D66
[64] Notulen van de vergadering van het Hoofdbestuur op 1 december 1988, archief D66
[65] *NRC Handelsblad*, 20 februari 1993

66 Bijdrage Hans van Mierlo tijdens het crisisdebat in de Tweede Kamer, in *Democraat*, jaargang 22, nummer 4, p.14
67 Rede gehouden door Michel Jager voor de Algemene Ledenvergadering op 30 juni en 1 juli 1989
68 Zie: *Democraat*, jaargang 22, nummer 8, p.17
69 *Democraat*, jaargang 22, nummer 1, p.4
70 Ibidem
71 Een schoon land, een helder bestuur, verkiezingsprogramma D66 1989-1993, p.4
72 Rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering op 30 juni en 1 juli 1989
73 Idem
74 Rede gehouden door Michiel Jager voor de Algemene Ledenvergadering op 30 juni en 1 juli 1989
75 Zie: *KHA* 1989/577 en 1989/595-596
76 Zie: Van Holsteyn e.a. (1992)
77 Interview Hans van Mierlo
78 Als fractievoorzitter heeft Lubbers gezegd niets te zien in een centrum-linkse coalitie mèt D66. Als informateur geeft hij aan een kabinet met minimaal CDA en PVDA na te streven. Zie: *KHA* 1989/600
79 Zie: Steinmetz (2000), p.175-177, Rehwinkel en Nekkers (1994), p.17 en p.250
80 Zie: Metze (1995), p.178-179
81 Zie: Steinmetz (2000), p.175-177
82 Idem
83 Zie: *KHA* 1989/599-600
84 Zie: *KHA* 1989/600
85 Zie: *KHA* 1989/689
86 *Trouw* d.d. 22 september 1989
87 Zie: *KHA* 1989/693-694
88 Hans van Mierlo na afloop van het beslissende fractieberaad d.d. 20 september 1989
89 Zie: Rehwinkel en Nekker (1994), p.18 en p.250. Wim Kok zegt hierover: 'Als je na zo'n lange oppositieperiode weer met een zevental ministers kunt regeren, wat voegt die derde partij dan nog toe? Dat was de redenering.'
90 Zie: Steinmetz (2000), p.175-177 en Klein en Kooistra (1998), p.172
91 Zie: *KHA* 1989/693-694
92 Thijs Wöltgens zegt hierover in Rehwinkel en Nekkers (1994), p.17: 'De PVDA snakte naar regeringsverantwoordelijkheid.'
93 Idem
94 *Democraat* jaargang 22, nummer 8, p.1
95 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur van D66 op 21 september 1989, archief D66
96 Interview Hans van Mierlo en Gerrit-Jan Wolffensperger
97 Zie: Van Holsteyn e.a. (1995)
98 Idem
99 Campagneplan 1990, d.d. 17 november 1989, archief D66
100 Zie: *KHA* 1990/120-122. De winst van D66 is voor 50% afkomstig van de PVDA, 16% komt van de VVD en 15% van het CDA. Liefst 14,7% van de kiezers die in 1989 op D66 stemde, stemt nu niet, 12% stemt nu op de PVDA en 13% op Groenlinks.
101 Zie: Kleinsma (1990)
102 Idem
103 Hans van Mierlo in *Democraat*, jaargang 23, nummer 4, p.3
104 Idem
105 Zie: Kleinsma (1991). Kleinsma's conclusie dat D66 daarmee een echte volkspartij is geworden, lijkt me wat overdreven.
106 Zie: Kleinsma (1991)
107 Rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering op 2 november 1991
108 Rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering op 28 februari 1992
109 Hans van Mierlo in *NRC Handelsblad* d.d. 5 juli 1991
110 Hans van Mierlo in *Democraat*, jaargang 24, nummer 4, p.4-5
111 Rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering op 2 november 1991
112 *Democraat*, jaargang 24, nummer 4, p.5
113 Rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering, voorjaar 1990
114 Gerrit-Jan Wolffensperger in *NRC Handelsblad* d.d. 23 januari 1987
115 Gerrit-Jan Wolffensperger in *NRC Handelsblad* d.d. 25 november 1992
116 *NRC Handelsblad* d.d. 15 maart 1993
117 Rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering op 24 en 25 november 1995
118 Hans van Mierlo in *de Volkskrant* d.d. 5 oktober 1991

119 Titelloos discussiestuk van Thom de Graaf, t.b.v. de vergadering van het hoofdbestuur en de Tweede-Kamerfractie op 20 januari 1990, archief D66
120 Idem
121 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur en de Tweede-Kamerfractie op 20 januari 1990, archief D66
122 d.d. 4 januari 1990, archief D66
123 Idem
124 Politiek debat binnen D66 en de rol van het HB, besproken tijdens de vergadering van het hoofdbestuur en de Tweede-Kamerfractie op 4 mei 1991
125 Politiek debat binnen D66 en de rol van het HB, p.1
126 *NRC Handelsblad* d.d. 25 november 1992
127 *Democraat*, jaargang 25, nummer 9, p.3
128 Nieuwe lijnen, oktober 1993
129 *Democraat*, jaargang 25, nummer 4, p.5
130 *Democraat*, jaargang 25, nummer 9, p.13
131 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur en de Tweede-Kamerfractie op 14 en 15 januari 1994, archief D66
132 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 14 september 1993, archief D66
133 Archief D66. Het conceptrapport heette 'Besturen is durven te veranderen' d.d. augustus 1994, archief D66
134 Openheid en democratie gewaarborgd, p.26
135 Idem, p.43
136 Idem
137 Reactie rapport POR/La Hey van Tweede-Kamerfractie d.d. 7 december 1994, archief D66
138 Idem
139 Zie: Openheid en democratie gewaarborgd, archief D66
140 d.d. februari 1995, archief D66
141 Rede gehouden door Laurens-Jan Brinkhorst voor de Algemene Ledenvergadering op 20 maart 1982
142 Rede gehouden door Maarten Engwirda voor de Algemene Ledenvergadering op 17 november 1984
143 Rede gehouden door Hans van Mierlo voor het Jubileumcongres in Amsterdam op 2 januari 1991
144 Secretaris politiek Hans Jeekel in *NRC Handelsblad* d.d. 15 mei 1990
145 Rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering op 4 en 5 februari 1994
146 Campagneplan 1994, d.d. 12 mei 1993, archief D66
147 Zie: Van Holsteyn e.a. (1995)
148 Zie: Brants en Van Praag (1995), p.11
149 Idem
150 Notulen van de vergadering van het dagelijks bestuur op 5 april 1994, archief D66
151 Idem. Zie ook: Brants en Van Praag (1995), p.55
152 Zie: Brants en Van Praag (1995) p.64-65
153 *Democraat*, jaargang 27, nummer 1, p.3
154 Campagneplan 1994, d.d. 12 mei 1993, archief D66. Zie ook: Brants en Van Praag (1995), p.55-56
155 Campagneplan 1994, d.d. 12 mei 1993, archief D66
156 Idem
157 Zie: Van Holsteyn e.a. (1995). Als potentieel premier wordt Van Mierlo tussen januari en april ingehaald door Kok (resp. van 51 naar 55 en 42 naar 61). Zie: Brants en Van Praag (1995), p.216
158 Zie: Brants en Van Praag (1995), p.57. Kok heeft geprofiteerd van de angst van D66 om Van Mierlo als premier te presenteren. Zie: Brants en Van Praag (1995), p.217
159 Ruimte voor de toekomst, verkiezingsprogramma D66 1994-1998
160 Hans van Mierlo tijdens de presentatie van het conceptprogramma
161 *Democraat*, jaargang 26, nummer 7, p.3
162 Rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering op 4 en 5 februari 1994
163 Idem
164 Campagneplan 1994, d.d. 12 mei 1993, archief D66
165 Evaluatie campagne 1994 d.d. 31 augustus 1994, archief D66. Zie ook: Brants en Van Praag (1995), p.65
166 Een idee van *art directors* Herman Lanffermeijer en Harold Hamersma. De poster komt op 31 maart tot stand. Zie: Brants en Van Praag (1995), p.58
167 Zie: Brants en Van Praag (1995), p.56-57
168 De uitspraak van Nuis dateert van 26 november 1993. Zie: Brants en Van Praag (1995), p.56-57
169 Zie: Brants en Van Praag (1995), p.54 en 61

[170] Zie onder meer: Brants en Van Praag (1995), p.62
[171] Zie: Brants en Van Praag (1995), p.89
[172] Lennart van der Meulen in *Democraat*, jaargang 27, nummer 6, p.13
[173] Evaluatie campagne 1994 d.d. 31 augustus 1994, archief D66. Zie ook: Brants en Van Praag (1995), p.64
[174] Notulen van de vergadering van het dagelijks bestuur op 23 mei 1995, archief D66
[175] Evaluatie Provinciale-Statenverkiezingen 1995 d.d. 18 mei 1995, archief D66
[176] Hans van Mierlo in *Democraat-campagne*, mei 1986, p.5
[177] Idem
[178] Penningmeester Tom Kok tijdens de vergadering van het hoofdbestuur op 11 juni 1987, archief D66
[179] Begroting 1989, bij de notulen van de vergadering van het dagelijks bestuur op 13 september 1988, archief D66
[180] Zie: Van Holsteyn e.a. (1995)
[181] Van Holsteyn e.a. (1995)

Hoofdstuk 7:

[1] Zie eindverslag Tjeenk Willink, *KHA* 1994/524-530
[2] Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Klein en Kooistra, p.162-163
[3] Zie: *KHA* 1994/524
[4] Idem
[5] Hans van Mierlo in *NRC Handelsblad* d.d. 30 mei 1994
[6] Zie: *KHA* 1994/524 en Klein en Kooistra, p.162-163
[7] Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Hans van Mierlo in *Trouw* d.d. 28 juni 1994
[8] Interview Hans van Mierlo
[9] Zie: Klein en Kooistra, p.162-163
[10] Idem
[11] Zie: *KHA* 1994/524-530
[12] Zie: *KHA* 1994/524-530 en Klein en Kooistra, p.172
[13] Zie ook: Koole (1995), p.322
[14] Interview Hans van Mierlo
[15] Interviews Hans van Mierlo en Gerrit-Jan Wolffensperger. Zie ook: *de Volkskrant* d.d. 1 oktober 1994
[16] Interview Gerrit-Jan Wolffensperger. Zie ook: *de Volkskrant* d.d. 19 augustus 1994 en *Trouw* d.d. 22 augustus 1994
[17] Idem
[18] Interview Hans van Mierlo
[19] Idem
[20] Ibidem
[21] Zie hoofdstuk 5
[22] Ruimte voor politiek, Eindrapport partijorganisatie D66, februari 1995, op 19 februari 1995 door het hoofdbestuur aangenomen
[23] Zie o.a. *NRC Handelsblad* d.d. 4 maart 1995 en *Trouw* d.d. 6 maart 1995
[24] Zie: *de Volkskrant* d.d. 8 februari 1995 en *NRC Handelsblad* d.d. 17 februari 1995
[25] Zie: *NRC Handelsblad* en *Trouw* d.d. 6 en 8 maart 1995
[26] Zie: *de Volkskrant* d.d. 22 april 1995
[27] Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur en de Tweede-Kamerfractie op 20 en 21 januari 1995, archief D66
[28] Idem
[29] Ibidem
[30] Gerrit-Jan Wolffensperger in *Democraat*, jaargang 27, nummer 7, p.7
[31] Zie: *de Volkskrant* d.d. 3 en 5 december 1994 en *NRC Handelsblad* d.d. 12 december 1994
[32] Zie o.a. *de Volkskrant* d.d. 30 november 1994
[33] Zie o.a. *NRC Handelsblad* d.d. 28 augustus 1997
[34] Hans van Mierlo in *Vrij Nederland*, 11 juli 1998
[35] Idem
[36] Meer hierover in: Van Liempt en Van Westing (2000)
[37] Idem
[38] Zie: Sorgdrager (1999)
[39] In 1999 publiceert Sorgdrager 'Een verantwoordelijke minister', waarin ze terugblikt op deze en andere kwesties tijdens haar periode als minister. (Sorgdrager, 1999)
[40] Zie o.a. *NRC Handelsblad* d.d. 12 januari 1996
[41] Zie o.a. *NRC Handelsblad* d.d. 28, 29 en 30 april 1998
[42] Hans van Mierlo zegt over het ministerschap van Sorgdrager: 'Winnie heeft het moeilijk gehad. Maar je kunt niet zeggen dat iemand die is gesneuveld, geen goede soldaat is geweest.', in: *Vrij Nederland* d.d. 11 juli 1998
[43] In *NRC Handelsblad* d.d. 25 oktober 1994 zegt Wijers al: 'Ik wil een goede minister van Econo-